LA POBLACIÓ I LA VIDA ECONÒMICA

L'INICI DE LA RECONQUESTA. LES REPOBLACIONS DELS *HISPANI*

Entre el 752 (ocupació franca de Nimes, Magalona, Agda i Besiers) i la revolta nobiliària de 826-827, que originà un gran espai despoblat en el cor de Catalunya, els canvis experimentats per la població depenen de dos moviments de signe oposat: un procés de disminució demogràfica provocat pels avenços francs i per les ràtzies musulmanes sobre els territoris perduts (Salrach, 1978, I: 52-53) i un procés a la vegada d'enquadrament i densificació de la població.

Si tenim present que, en aquest primer moment, la «reconquesta» fou per damunt de tot un canvi d'obediència (dels musulmans als francs) per part de les autoritats hispano-godes de les ciutats,[1] el procés no havia de significar res més que l'expulsió de les guarnicions musulmanes i, potser, d'alguns hispanogots islamitzats o massa compromesos amb els musulmans. Un impacte més gran degueren tenir sens dubte els intents musulmans per recuperar el territori o com a mínim saquejar les zones perdudes. L'afirmació de Brutails (1891: 7-9) de que gran part del Rosselló (en especial les zones planes i més fèrtils) havia quedat deserta com a conseqüència de les ràtzies i les expedicions d'uns altres, potser segueix massa al peu de la lletra expressions interessadament exagerades dels documents que conferien drets de propietat nous als recentment arribats; però segurament aquesta època significà una caiguda de la població major que qualsevol dels canvis de sobirania anteriors. No hi ha dubte que la densitat de població era molt baixa i que els pobladors evitaven les zones més pròximes als grans camins i per tant més perilloses, per concentrar-se en els llocs dotats de defenses: les ciutats, algunes *villae* fortificades i les zones muntanyoses.

Per tant l'ocupació franca estigué dominada, des del punt de vista demogràfic, per tres processos: l'enquadrament de la població rural sota les noves

[1] Decisions no exemptes d'enfrontaments entre els mateixos gots; s'han de tenir presents les destruccions causades a les ciutats de Septimània i Provença per les expedicions de Carles Martel, que semblen dirigides més contra la noblesa local que contra els musulmans Abadal (1986: 28-30); Lewis (1984: 6).

autoritats, la concessió de terres en aprisió als *hispani* acollits en territori franc després del fracàs de l'expedició de Carlemany contra Saragossa, la derrota de Roncesvalles (778) i la posterior expedició punitiva d'Abderramán I (781),[2] i la fundació de monestirs-centres d'ocupació i domini del territori, fenomen que es perllongà, pel cap baix, fins al tercer quart de segle.

Després del fracàs davant Saragossa i posteriorment davant Tortosa (801), els monarques francs abandonaren l'intent de conquesta global per una política d'ocupació de ciutats murades i valls dotades de fortaleses defensives (Benet, 1991: 366): el millor exponent d'aquesta manera de fer és l'encàrrec rebut el 798 pel comte Borrell, un gran propietari hispano-got de la zona de Vic,[3] per a que fortifiqués la ciutat d'*Ausona* (Vic) i els castells de Cardona, Casserres[4] i altres fortaleses abandonades, en una línia d'expansió fins el Cardener i Montserrat.[5] Comportaments semblants havien fet possible, segurament poc abans, l'ocupació de la Cerdanya i l'Alt Urgell i també, per iniciativa dels comtes de Tolosa, del Pallars i la Ribagorça. Encara que s'acostuma a considerar que Borrell complí la seva comesa, sabem molt poc dels resultats: només sembla segur que en lloc de fortificar *Ausona* elegí un antic poblat ibèric de defensa més fàcil, a Roda de Ter, i que el 803 a Ardèvol, més enllà de Cardona, hi havia un eremitori cristià *in solitudine*, cosa que fa pensar que els musulmans s'havien retirat, potser fins a Calaf (Benet, 1984: 28; 1987: 22). Sigui com sigui, la rebel·lió d'Aissó mostra que la zona del Bages, el Berguedà i Osona comptava amb una xarxa de fortaleses i de grans finques senyorials que pressuposen un cert grau de poblament.

Aquesta ocupació i organització política del territori pretenia donar seguretat (desitjada o no) als pobladors a canvi de sotmetre'ls a prestacions personals i tributàries i, al mateix temps, facilitar la densificació de la població a

[2] L'origen mossàrab dels *hispani*, defensat per Abadal, (1986: 230-241), em sembla una opinió més fonamentada que la defensada per Barbero i Vigil (1978: 151-152), el qual els considera l'excedent de població que desbordava de les valls pirinenques.

[3] Abadal creu que Borrell devia ser comte d'Urgell-Cerdanya, atès que els territoris recuperats foren annexionats a aquest comtat i al bisbat d'Urgell (Abadal, 1986: 89); però en aquest moment potser no era necessari que el títol de *comes* anés unit a un territori o com a mínim a un comtat tal i com apareixen constituïts més tard. En qualsevol cas consta que els descendents de Borrell tenien béns a la zona pròxima a Vic.

[4] No és possible saber si Casserres es refereix al futur monestir de Sant Pere de Casserres, proper a una *via francisca* i a un pont sobre el Ter, però molt a prop de Vic, o a Casserres del Berguedà, situat sobre el camí entre Vic i Cardona, en un lloc on més tard Guifré el Pilós edificaria (o reedificaria) un castell i on hi devia haver unes ruïnes anteriors (santuari de «l'Antiguitat»). Al meu entendre, l'ordre en què són citades les fortificacions abona aquesta darrera localització.

[5] Benet (1991: 367). Roig (1991: 26) creu que s'ha de posar en relació amb l'obra de reorganització de Borrell una sèrie de restes de fortificacions de fusta localitzades al llarg de la vall del Llobregat i en els límits del Vallès amb el Bages i sembla més versemblant que, com a mínim aquests darrers, pertanyin al moment posterior a la revolta; segons Riu (1985-1986: 31-33), les fortificacions de fusta es mantingueren fins a la meitat del segle X.

través dels processos d'aprisió i ruptura. Durant aquesta etapa i en especial a la zona nord-est del territori, l'increment de la població fou aportat bàsicament pels *hispani*, però també per gent procedent del migdia francès, com els gots i gascons, que consta que posaren en conreu el lloc de Ridaura, i per alguns francs.[6]

L'aportació demogràfica dels *hispani* la podem deduir per dues vies: els diplomes carolingis i altres mencions documentals que es refereixen a la seva activitat de roturació i repoblament del territori, i la fundació de monestirs. Els *hispani*, fugitius amb els seus béns i els seus depenents per raons de parentiu, servitud o bé obligació, s'instal·laren a Septimània, on hi havia grans espais abandonats com a conseqüència de les lluites que des de la invasió musulmana fins al 767 havien sostingut musulmans, aquitans (o gascons) i francs pel domini del territori (Abadal, 1986: 1-35).

Les aprisions dels *hispani* estan ben documentades als comtats de Narbona, Carcassona i Besiers; ja en terres catalanes, als comtats del Rosselló, Urgell, Cerdanya, Empúries, Girona, Besalú i Barcelona, amb una densitat més gran als del Rosselló i Empúries, si suposem que la documentació conservada és proporcional a l'emesa.[7] Una altra forma d'ocupació i organització de l'espai agrari fou la fundació de monestirs,[8] el sistema és tan semblant a les grans aprisions rebudes pels notables *hispani* que a vegades són també *hispani* els fundadors d'aquests monestirs, com està documentat per Sant Policarp de Rasès, o Arles del Tec: dels fundadors d'un i l'altre, Atala i Castella, consta que eren *hispani* i apareixen rodejats de comunitats organitzades que fan pensar en el trasllat d'un monestir des de la zona dominada pels musulmans. Altres vegades només es diu dels fundadors que eren *viri religiosi*; el resultat és sempre el mateix, l'ocupació d'una zona abandonada (en la que en algun cas, com a Banyoles, consta que hi havia una església antiga) i l'aprisió d'un ampli espai més o menys posat en explotació sota la direcció dels monjos.[9]

L'etapa de colonització dels *hispani* fou extremadament curta (Bonnassie, 1975: 100): la major part dels preceptes conservats es refereixen als temps de

[6] Abadal (1986: 230-241); convé també tenir present la seva advertència en el sentit que freqüentment s'ha exagerat la importància dels *hispani*; Abadal (1958: 219-220). Per a Ridaura, Abadal (1926-1950, II, 1: 220); per als repobladors francs, Bolòs (1995: 61-63).

[7] Abadal (1926-1950, II: 358; 1986: 235-236); Salrach (1991*b*: 206-208).

[8] Sobre el significat i la importància dels monestirs en la repoblació i posada en conreu del territori són perfectament generalitzables les afirmacions de Mínguez (1985: 17-21) per a Castella i Lleó.

[9] Abadal (1986: 252-254). Els monestirs fundats aquests anys foren com a mínim, a més dels ja citats, Sant Andreu de Sureda, Sant Genís les Fonts, Sant Medir (prop de Girona, traslladat més tard a Amer), Sant Pere d'Albanyà i Les Escaules en la zona nord-oriental, on es concentrà l'actuació dels *hispani*; Sant Salvador de la Vadella, filial de Sant Serni de Tavèrnoles, a l'alt Berguedà, i, als comtats de Pallars i Ribagorça, Senterada, Gerri, Oveix, Lavaix i potser Ovarra, als quals s'han d'afegir a l'Alt Urgell, els de Taverna i Alaó, a més de Sant Serni de Tavèrnoles, de directa ascendència visigòtica.

Carlemany o als primers anys de Lluís el Pietós; possiblement el darrer precepte conegut, la concessió de terres al comtat de Cerdanya al comte Aznar Galindo, expulsat d'Aragó, marca una transició: la cessió es fa d'acord amb el privilegi per als *hispani*, però en rigor Aznar Galindo no procedia de territori musulmà; les cessions continuaren, però els seus beneficiaris ja no eren *hispani*, sinó *fideles* de l'emperador, sovint francs.[10]

Atès que l'aprisió només comportava la propietat un cop posat en valor el territori (aquesta és la raó de les confirmacions que els *hispani* i *fideles* més poderosos obtenien dels monarques francs), no es pot dubtar que fou un factor de creixement demogràfic: les terres podien ser roturades i posades en conreu per mitjà de serfs, com consta en l'aprisió de l'illa de Sedret (Cerdanya) duta a terme per Aznar Galindo, que anomena vuit d'aquests serfs, o mitjançant depenents (*suos homines*) com consta en l'aprisió de la vil·la de Fonts, al comtat de Narbona; igualment podien atreure altra gent, que rebien terres de l'aprisionador en benefici o subaprisió, com ho denomina Abadal (1986: 235-237).

El nombre d'*hispani maiores* no devia ser gaire elevat: uns cinquanta *potentes*, uns centenars de caps de casa. El seu pes sobre el conjunt de la població era mínim i a més degueren quedar concentrats en àrees determinades; res de comparable, adverteix Abadal, amb els repoblaments massius que es produïren més tard en les terres d'Osona, el Bages o la Segarra (Abadal, 1986: 238). D'altra banda, les terres abandonades sobre les que eren concedides les aprisions de vegades no eren considerades com a tals pels seus antics explotadors o els pagesos dels pobles veïns roturaven terres dins de l'aprisió, fet que indica que la població anterior no era tan escassa o que els aprisionadors obtingueren extensions molt més grans que les que podien atendre.[11]

Vora d'aquests grans aprisionadors, laics o eclesiàstics, capaços d'obtenir privilegis reials,[12] coneixem altres *hispani* que semblen ocupar espais intersticials, el rastre dels quals es pot seguir de l'Empordà al Montseny i a Osona; no és possible saber si es tracta igualment de grans propietaris o de pagesos roturadors, ni si arribaren després del fracàs de Carlemany davant Saragossa o més tard; l'única cosa que està documentada és que apareixen sempre en grup i que per tant devien respondre a emigracions col·lectives (Abadal, 1986: 236, nota 48; 1926-1950, II, 2: 358).

[10] Abadal (1926-1950), els documents que es refereixen a cessions de terres als *hispani* són els números I-VI, VIII i X de la segona part; Magnou-Nortier (1974: 113-115).

[11] Temps a venir, això va originar plets com el que enfrontà l'abat Babila d'Arles amb els *pagenses* circumveïns, plets resolts generalment en favor de les institucions eclesiàstiques, que podien alegar preceptes imperials o bé altres escrits antics, encara que no haguessin complert l'obligació de posada en conreu, inherent a l'*aprisio*; Monsalvatje (1896*a*, ap. II: 3-4); Salrach (1991*b*: 204-205; 1999: 14-15); Martí (1985-1986).

[12] Per la personalitat i les relacions familiars d'alguns d'aquests *hispani*, vegi's Duhamel-Amado (1992: 94-97).

L'ORGANITZACIÓ DEL TERRITORI: COMTATS, *PAGUS*, VALLS, MARQUES, TERMES CASTRALS

Quan s'ha de precisar l'ubicació d'un bé immoble o d'una entitat de població, els documents utilitzen diversos termes administratius, fiscals, geogràfics o militars, que sovint s'encavallen, però que acaben sistematitzant-se en una jerarquia que facilita la seva localització i que segurament respon a diferents graus d'organització i administració del territori. Encara que des del punt de vista jeràrquic seria procedent començar tractant del comtat, aquest no apareix com a divisió territorial fins a mitjan segle IX; els documents anteriors o prescindeixen de divisions geogràfiques o bé es refereixen a *pagi* o territoris, més rarament a *apendicio* o *suburbio*.[13]

En tots els casos el punt de referència implícit és la *civitas*: el *pagus* és originàriament el districte fiscal en l'organització visigoda, el territori es refereix igualment a la ciutat. Mentre el comtat és una construcció política els límits del qual poden variar, el *pagus* o territori és en principi immutable, encara que amb el temps ambdues mencions acaben aplicant-se a districtes menors, que de cap manera no es poden considerar centrats per una *civitas*.[14] De la mateixa manera alguns documents parlen de comtat o *pagus*, cosa que indueix Bonnassie a afirmar que el comtat pren el nom i s'identifica amb el *pagus* originari (Bonnassie, 1975: 161); aquesta identificació pot ser vàlida en algun cas i moment, però la norma és considerar el *pagus* com element geogràfic i caracteritzar amb aquest nom els districtes menors dins d'un comtat.[15] De vegades el districte menor

[13] El capitular de Carlemany de 801 es dirigeix als gots i hispans de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa; un diploma de 823 a favor del monestir de Senterada el situa simplement «super flumen Bosegia»; un precepte de Carlemany de 795 es refereix als *pagi* de Narbona i Barcelona (Abadal, 1926-1950, II, 2: 416; II, 1: 261 i 264, II, 2: 310), mentre que en un document del 817 es cita el «territorio Bisuldunense», però podria molt ben ser una interpolació (Marquès, 1993, doc. 1). *Pagus* no apareix fins a la segona meitat del segle X; Sabaté (1995: 21).

[14] Salrach, (1993: 130); «in pau de kastro Vivitano»; «in pau de villa Elave et de castro Lartatano»; Abadal (1955: 54 i doc. 169).

[15] Bonnassie (1975: 167); Salrach (1978, I: 51). La identificació es mostra en una sèrie de diplomes carolingis per a la catedral de Girona; el primer, de 834, situa els béns de la seu «in pago Empuritano (...) et in pago Gerundense (...) in pago Bisuldunense», mencions que són copiades en els instruments posteriors de 844, 878 i 881; el 886, en canvi es parla dels comtats d'Empúries, Girona i Besalú o també en un diploma de 869 en el qual uns béns són situats «infra Septimaniae regnum, in pago Russilionense» (Abadal, 1926-1950, (II, 1: 122-123, 128, 133, 136 i 139-140; II, 2: 360), respectivament). Les mencions del *pàgus* com a divisió del comtat són molt nombroses; citaré només la primera, de 898, en un diploma imperial en el qual es citen béns «in comitatu Narbonense, in pago Minervensi, in villa Honoriaco (...) in comitatu Russilionense, in pago Helenense» i un altre diploma de 938 en el qual s'enumeren els comtats de Barcelona, Osona, Urgell, Cerdanya, Conflent, Rosselló, Empúries, Peralada, Besalú i Girona, que es contraposen al *pagus* de Berga (Abadal, 1926-1950: 369-370 i 164-165).

rep el nom de *locus* o s'introdueixen sense cap qualificatiu.[16] També *vall* pot tenir aquest significat de districte ampli, especialment en els casos del Vallespir (*Valle Asperi*), del Conflent i d'Andorra (Riu, 1987: 728; Font Rius, 1991: 496; Bolòs, 1992: 74); però per regla general *vall* es refereix a un espai menor, amb una equivalència pròxima al terme castral. A l'hora de servir com a delimitació del territori, *pagus* i territori són les formes més àmplies de delimitació territorial fins al primer quart del segle X; després normalment es comença citant el comtat.

S'ha de tenir present que la concreció dels comtats és tardana. En la documentació el comte precedeix el comtat, la primera menció del qual és de 842, però es consolida lentament; el comtat de Barcelona no és citat fins l'any 894 (Marquès, 1993: 62) i el d'Urgell fins el 909 (Fàbrega, 1995, doc. 8). En l'establiment del comtat com a unitat bàsica d'organització política del territori es barregen possiblement en el cas de Catalunya dues tradicions, la franca i la visigòtica. En principi el comtat correspon al territori de la *civitas* romana. El *comes civitatis* visigot és el representant del poder reial que substitueix el règim municipal del Baix Imperi; representa un canvi important en l'exercici de l'autoritat, que passa d'una oligarquia local hispanoromana a un representant del nou poder polític. L'aspecte municipal de la seva funció es mantingué sota el domini musulmà: el *qumis* era el representant de la comunitat mossàrab; això explica la seva participació en el pas de moltes zones del domini musulmà al franc.[17] El comte franc és en canvi el representant del poder central sobre un territori, però és dubtós que en els primers temps aquest territori estigués prefixat, tingués entitat territorial: comtat seria simplement el territori sota el domini d'un comte (Sabaté, 1995: 20; Salrach, 1980: 22); això explica que determinats *pagi* passessin d'un comtat a un altre i també les unions de comtats sota una mateixa mà.[18] De fet, fins a la segona meitat del segle X els comtes no afegeixen al seu nom el del comtat; les mencions són primerament indirectes

[16] «Domum Sancti Martini ad locum Maritimum, iuxta rivo Argentona» (donació imperial al bisbe Frodoí, de l'any 878; Abadal, 1926-1950: 71); «in comitatum Barchinona, in locum Vallense» (Rius, 1945, doc. 3); «in comitato Barchinonense, in Vallense» (Fàbrega, 1995, doc. 8).

[17] Salrach (1978: 65); Vernet (1992: 204). És possible que el comte mossàrab tingués continuïtat en el vescomte franc: en tot cas a Barcelona el vescomte era l'encarregat d'exercir justícia (cosa que requeria un coneixement de la llei gòtica que escapava als comtes francs) i a més dominava la porta principal de la ciutat, on durant segles hi hagué la presó.

[18] A parer meu, la tendència de la historiografia a fixar des del primer moment comtes i comtats dificulta l'explicació de diversos episodis i s'hauria de revisar; possiblement preceptes com el del 812, en el qual es citen indiscriminadament vuit comtes, respon més a la veritat que l'esforç d'Abadal per atribuir un comtat a cadascun d'ells (Abadal, 1926-1950, II, 1: 312-313). D'altra banda s'hauria d'estudiar si el pas dels comtes francs als nadius significà canvis en la forma d'organitzar el territori i si el comportament d'aquests darrers no respon més aviat a formes d'herència i estratègies de llinatge; vegi's com a punt de comparació útil el que diu Imizcoz (1993) sobre la vall de Baztán.

i en tota l'època que estudiem cap comte no l'afegeix a l'hora de signar un document.[19]

Quan apareixen com a tals a partir del 840, els comtats catalans són Rosselló, Empúries, Girona, Besalú, Barcelona, Cerdanya, Osona, Urgell, Pallars i Ribagorça. També són citats algun cop com a comtats, per bé que mai no van tenir entitat pròpia, Conflent, Peralada, Berga, Manresa, i fins i tot, encara que molt rarament, el Vallespir, Elna, Ripoll, Olèrdola, el Penedès i el Vallès.[20] Tots els comtats pròpiament dits, excepte Besalú i Pallars, tenen antecedents clars en *civitates* romanes i diòcesis visigòtiques; Pallars podria correspondre a l'antiga circumscripció d'*Isona*, mentre que en el cas de Besalú, Salrach (1980: 22) opina que podria correspondre al centre de l'antic poble dels *castellani*.

L'esquifidesa de molts d'aquests territoris, els nomenaments múltiples i el joc hereditari feren que mai no hi hagués deu comtats separats. Osona estigué sempre unit a Barcelona i, Girona gairebé sempre; Urgell compartí el seu comte de vegades amb Barcelona i unes altres amb Cerdanya; Pallars i Ribagorça foren una sola entitat durant molt temps, com també Empúries i Rosselló. D'altra banda, a partir del 878 tots els comtats catalans, excepte Pallars i Ribagorça, estaven regits per descendents de Guifré el Pilós o parents seus (Bonnassie, 1975: 164).

Algunes vegades apareix també com a circumscripció la *marca*, però com que es tracta de les zones més exposades de la frontera, *marca* no resulta ser una denominació fixa, sinó que segons les èpoques es pot parlar de la Cerdanya com a marca,[21] encara que normalment el nom queda reservat als espais despoblats del Penedès i la Segarra, sovint «llocs d'horror i de vasta solitud» (Bonnassie, 1975: 118, 121 i 356). La marca no correspon per tant a cap cir-

[19] Hi ha una excepció al Pallars el 859, quan el comte Ramon parla de «comitatu nostro Paliarense»; però, tot i que Abadal defensa l'autenticitat del document, aquest pot molt ben ser com a mínim interpolat (Abadal, 1955, doc. 55); en canvi sí que es fa menció dels comtats en la documentació narrativa: ja el 813 els Annals Reials es refereixen a «Ermengarius, comes Emporitanus» (Abadal, 1986: 215; Salrach, 1978: 183).

[20] El Conflent tingué un únic comte privatiu i durant molt poc temps. La menció del Vallespir com a comtat apareix en dos documents, de 966 i 988, recollits per Monsalvatje, (1896*a*, ap. XII: 31, i ap. XXXVII: 107). El comtat d'Elna és mencionat en un document de 986, editat també per Monsalvatje, (1896*a*, ap. XXXVI: 105). Els dos darrers documents citats fan referència a uns mateixos béns a Custoja i mostren un redactat antitètic: «in pago Elenensi, in comitato Valle Asperi» el primer, i «in comitatu Helenense, in Valle Asperi» el segon; sembla clar, doncs, que s'utilitza comtat com a sinònim de territori. El comtat de Ripoll és citat en alguns documents de Besalú en el moment que el *pagus* de Ripoll fou unit temporalment al comtat de Besalú (Bolòs - Hurtado, 198: 1212-213). El comtat d'Olèrdola o del Penedès es citat, ja fora del període que estudiem, en alguns documents referents a la dotació que el testament de Berenguer Ramon I feia en favor del seu fill Sanç Berenguer. Per al comtat del Vallès, l'única menció és un diploma de 982 en favor del monestir de Ripoll (Abadal, 1926-1950, II, l: 172).

[21] «In confinio Ceridaniae marchiae nostrae»; Abadal (1926-1950: 87), de l'any 871.

cumscripció territorial, sinó a una situació de fet, i en conseqüència no té importància des del punt de vista de l'organització i administració del territori.

A partir del primer quart del segle X s'observa més cura en la localització dels béns, que acostuma a venir encapçalada per la referència al comtat, seguida d'una sèrie de circumscripcions cada cop més precises, però d'enumeració molt variable.[22] Tanmateix, aviat tendeix a fixar-se una seqüència comtat - territori - vall o castell - vil·la - lloc, encara que sovint es prescindeix d'alguns dels termes;[23] al mateix temps aquests termes tendeixen a ser usats amb més precisió.

Basant-se en l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, Riu destaca l'existència d'una sèrie de valls, de grandària molt desigual: les petites (Ribes, Ferrera, Àneu) corresponen a valls geogràfiques, mentre que les més grans (Vallespir, Andorra, Lord) vendrien a ser com *pagus* o comarques. Tot i això, tant les unes com les altres sembla que responen a unitats de poblament, a grups clànics amb una forta endogàmia, en la vida dels quals les successives invasions (des dels romans) no sembla que hi intervinguessin sinó per recaptar impostos (Riu, 1981: 195-196).[24] Aquestes valls continuen funcionant, per tant, com a districtes territorials sota el domini franc, encara que per la seva grandària alguns resulten propers al *pagus* i altres al territori del castell.

En relació amb la població indígena s'acostuma a citar també els *vici*, però crec que aquests han estat mal interpretats per la historiografia, que tendeix a considerar-los com a poblats, en principi de nadius, en contraposició a les *villae*, possiblement per la divisió dels llocs habitats en l'àmbit rural en *vicus*, *castellum* i *pagus* que fa Isidor de Sevilla.[25] A les inscripcions romanes, *vicus*

[22] Per citar només dos grups de documents referits a uns mateixos llocs: «in comitatum Ausonense, in apendicio Riupulense, in Valle Fecunda, in villare que vocant Frankone Aiaka»; «in comitatum Ausona, in valle Riopullense, in locum ubi dicitur Vallefacunda, ad ipsa Vinea»; «in comitatum Ausona, in valle Riopullense, in locum ubi dicitur ad Vallefacunda, infra terminio de ipsa villa que nominant Balbos» (Udina Martorell, 1951, doc. 19, 27 i 34). «in comitatu Cerdaniense, in paguo Bariense»; «in fines de castro Bari»; «in comitatum Cerdaniense, in villa Bari»; «in pau Varitano, in villa que vocant castro Bari» (Baraut, 1979, 2, doc. 126, 129, 130 i 144).

[23] El territori pot aparèixer sota els noms de *pagus* (que és freqüent durant tot el segle X), *suburbio*, o simplement sense indicació; de valls i castells ens n'ocuparem a continuació. Per ara n'hi ha prou amb dir que en lloc del *castell* poden aparèixer les formes *in apendicio de* o *in terminio de*; al seu torn, *vil·la* pot ser substituït per *terme* o *lloc*, o anar també sense indicació.

[24] L'evolució de la vall d'Aran és simptomàtica en aquest sentit: després d'haver estat sotmesa pel bisbe Ató, germà dels comtes Bernat de Ribagorça i Isarn de Pallars, estigué dominada teòricament pels comtes de Ribagorça fins que els aranesos assassinaren Guillem Isarn, fill bastard del comte Isarn de Pallars, que intentava imposar-los la seva autoritat, és a dir cobrar-los tributs, i continuaren independents llarg temps (Abadal, 1955: 16-17).

[25] És possible que les identificacions que fa Isidor de Sevilla del *vicus* com a llogaret, del *castellum* com a poblat amb defenses i del *pagus* com a grup de cases properes que no arriben a formar poblat, respongués a l'evolució del significat d'aquests termes a la Bètica; però ni *pagus* ni *vicus* no tenen, per norma general, aquests sentits a Catalunya: Sánchez-

va seguit d'un genitiu plural, cosa que sembla indicar un poble (o més aviat un clan) (Glick, 1995: 9); per tant el *vicus* seria més aviat una unitat tipus vall que no pas un poblat aïllat, encara que segurament el concepte evolucionà cap a la denominació del lloc central del clan, a la vegada punt de reunió, de culte i de mercat. És en aquest darrer sentit que *vicus* apareix en la documentació catalana per, en una transformació més, passar a denominar el poblat construït a la vora d'aquest mercat, al poblat construït *in vico*.

Intentem demostrar la hipòtesi: en un document del 998 es parla d'un *vicus Sirisidum*, utilitzant el genitiu plural, encara que es considera com a lloc abandonat, sobre el qual l'hispà Guimerà construí una vil·la que originà l'actual Ceret. En altres casos es parla de *vicus* en relació a un mercat («vico Helena, mercato publico») o a una aglomeració al peu d'una fortificació romana, creada segurament per controlar el punt de reunió i mercat d'un clan indígena.[26] Aquests són clarament els casos de Vic i d'Urgell: «Sancta Maria sedis vico Orgellensis», «villam que dicitur Vicus in quo prefata sedes est fundata». En el primer cas consta només la fortificació romana (Castellciutat); en el segon, la fortificació, entorn del temple romà, i el mercat, en el mateix lloc de la plaça actual.[27]

És coherent que la cristianització dels indígenes es fes a partir dels seus punts centrals de reunió, construint-hi esglésies, i també que a la vora d'aquestes esglésies o potser fins i tot abans d'aquestes, es comencés a construir als *vici*; això explicaria l'abundància de pobles dobles, generalment en torn al castell i l'església-plaça de mercat.[28] Encara que no es mencioni el terme *vicus*, la descripció que Benet fa del territori de Manresa cap en el mateix esquema: la *Bacasis* romana fou abandonada en favor d'un antic *oppidum* ibèric, però en quedà el record en un mercat a una cruïlla de camins, *in campo Baias*, que encara dóna nom a la comarca.[29] D'altra banda, d'aquests mercats rurals a les

Albornoz (1986: 43-44); García Moreno (1981: 382; 1982: 296); Salrach (1987: 95). Mencions de *vicus* com a lloc poblat a Catalunya: Abadal (1955, I, doc. 17 i 32); Monsalvatje (1896*b*, ap. XXIII: 164).

[26] Aquesta fortificació podia ser de nova construcció o, potser més sovint, ocupar un *oppidum* indígena anterior.

[27] Abadal (1926-1950: 297 i 318-319); Marca (1688, doc. 72 i 162). Un sentit semblant semblen tenir el *vicus* aquità i el *wicus* o *wick* utilitzat més al nord per designar els ports (Rouche, 1993: 400). També a Itàlia trobem un exemple en el mateix sentit, amb un nom reduplicatiu: «Vicomercado»; Settia (1993: 193-194).

[28] El 1142 l'abat Gregori, de Cuixà, en la carta de poblament de Codalet declarava: «construo et hediffico villam unam in condamina Sancti Michaelis in loco in quo feria solet fieri» (Font i Rius, 1983, doc. 59). Per als pobles dobles, Bolòs (1992: 75).

[29] Ens podem fins i tot preguntar si Sorba (*Suburbano*), on hi ha també un antiquíssim lloc de culte, no representava un *vicus*; el problema és que no hi ha constància de cap *urbe* pròxima: s'hauria de pensar en la possibilitat que ho fos Cardona. Segons Benet (1985: 30), a Sorba hi ha testimonis de culte cristià com a mínim des del segle VI. També les parelles Sabadell-Arraona i Terrassa-Egara podrien respondre a la duplicitat *vicus* indígena-assentament romà.

cruïlles dels camins, que es troben també a Castella,[30] n'hi ha rastres nombrosos a Catalunya,[31] encara que reduïdes a fires, algunes de les quals han arribat gairebé a l'actualitat. Per tant, a parer meu, el *vicus* català de l'Alta Edat Mitjana és en principi una circumscripció clànica, equivalent a la vall que Riu posà de manifest fa anys: en la consagració de Sant Pere d'Eroles, del 998, es fa menció dels *vicini* que participen en la dotació de l'església, a la qual s'adscriu un ampli territori: es tracta segurament també d'un *vicus* (Baraut, 1978, doc. 42).[32]

La vall o el *vicus* podien comptar amb un castell, bé fos un *oppidum* preromà o un *castellum* construït per mantenir controlada la població indígena; en qualsevol cas, la seva existència no sembla consubstancial al *vicus*. De fet, als comtats occidentals, de Pallars a Osona, es poden contraposar un territori de població antiga, amb pocs castells, i una zona repoblada, en la que els castells abunden i exerceixen la seva autoritat sobre el territori (terme, *apendicio*) (Bolòs, 1992: 74).

Les notícies de castells utilitzats com a element de localització són prou tardanes; excepte al Pallars i la Ribagorça, on apareixen ja el 817, pel que sembla com a equivalent a la vall o el *pagus*;[33] en canvi en el comtat veí d'Urgell no es cita un castell fins l'any 896.[34] Fora de Pallars i Ribagorça les mencions de districtes castrals es multipliquen, una mica a tot arreu, a partir del 880:[35] en poc temps el territori apareix repartit en termes castrals.[36] Encara que hi havia

[30] Garcia Moreno (1981: 382), indica que el *vicus* podia respondre a un poblament dispers i que, en tals casos, hi havia cruïlles de camins on es reunien els veïns i que eren anomenats *compitalia*; a excepció del nom, està descrivint el *vicus* tal i com, segons la meva hipòtesi, funciona a Catalunya.

[31] Al Pallars es citen dos mercats al peu de dos ponts (Abadal, 1955, I: 20 i 57).

[32] Finalment ens podem preguntar si etimològicament el *vicarius* medieval no seria l'administrador d'un *vicus*, d'una circumscripció administrativa, centrada més tard en un castell.

[33] Es podria tractar d'una confusió entre *castrum* i *castellum*. El *castellum* sembla ser un lloc fortificat d'origen baiximperial: en aquest sentit les valls pirinenques podien tenir un *castellum* per a la seva defensa o vigilància (Pérez Almoguera, 1991: 131).

[34] «in territorio Cortetano, tras castro Ebolone»; per a l'equivalència castell - *pagus* - vall: «in castro Orritense» (826), «in pago Orritense» (806-814), «villa infra valle Urritense castello, quod dicitur Torrocone» (838), Abadal (1955, doc. 3, 7, 2 i 15). Primera cita al comtat d'Urgell: «in castro Bari», Baraut (1979, doc. 40).

[35] «in territorio Osonense, in apendicio de castro Torelonense» (Junyent, 1980, doc. 2); «in comitatu Barchinonense, in apenditio de castro Terracia, in locum que vocant Palatio Fracto» (Fàbrega, 1995, doc. 9), de l'any 920; «in comitatum Orgelletano, in apendicio de Civitate» any 921 (Baraut, 1979, doc. 83); «in comitatu Cerdaniense, in Transmontano, in aiacencias de kastro qui dicitur Kastellare, ubi surgit flumen Lubricatum» any 938 (Udina Martorell, 1951, doc. 113).

[36] Un bon exemple són els límits del castell de Miralles que apareixen en un document del 987: a llevant, els castells de Montbui, d'Orpí i de Vilademàger; a migdia, aquest darrer, Montagut i Queralt; a ponent, Queralt i Roqueta; pel nord, Roqueta i Tous (Udina Martorell, 1951, doc. 204; Bolòs, 1987).

castells sense terme, la tendència és al *castell termenat*, que dominava un territori format per diverses parròquies o vil·les (Riu, 1982; 1991: 52; Bonnassie, 1975: 174-175).

Els castells podien ser de propietat privada o pública; a les zones on el poblament no s'interrompé, alguns pertanyien a llinatges del país, com el castell de Montgrony, que Guifré el Pilós comprà per dotar el monestir de Sant Joan de les Abadesses, o el de Ravines, que el vescomte Lleopart vengué al seu fill (Udina Martorell, 1955, doc. 4 i 91). Però amb la sistematització de l'autoritat carolíngia no hi ha dubte que l'erecció d'un castell requeria el beneplàcit del comte, fet que no obsta per a que el castell pogués ser igualment de propietat privada.[37] De fet, sovint els comtes cedien als magnats els castells en alou, en feu o meitat en alou meitat en feu: sembla com si la decisió de construir (o reconstruir) un castell pertanyés al comte, però no hi ha dubte que aquest es mostrava disposat a traspassar-lo a qui tingués possibilitats de dur-ne a terme la construcció i el poblament de la zona (Abadal, 1962: 228 i 236-242). En aquest sentit val la pena advertir que les cessions de castells sovint indiquen la impossibilitat del cedent de passar del projecte a la realitat, en especial quan les estructures de fusta foren substituïdes per torres i murs de pedra (Riu, 1985-1986: 31-38; Cabestany, 1995). M'atreviria a dir que quan no hi ha documentació que indiqui el contrari, la cessió d'un castell s'ha de considerar més aviat com una prova de la seva inexistència, es tractaria, doncs, d'un castell a l'aire.

Tanmateix, estigui o no construït el castell, o estigui més o menys construït (Bonnassie, 1975: 123-126), al davant del districte hi figura un vicari, provist del seu feu, o sigui del conjunt de terres i drets suficients per assegurar el seu sosteniment i el de la guarnició del castell; prou suficients, atès que molt aviat (encara que fora de l'època que estudiem) apareix sota d'ell la figura del castellà (*castlà*). En qualsevol cas, el terme castral s'anà convertint en la unitat bàsica d'administració del territori, provocant la desaparició gradual de les divisions anteriors (Oliver, 1995: 153).

EL RÈGIM JURÍDIC DE LA TERRA: FISC, ALOU, COMUNALS, APRISIONS I FRANQUESES

El règim jurídic de la terra no mostra canvis conceptuals respecte a la baixa romanitat; totes les situacions estan contemplades en el dret romà justinià, però sí que varia la importància de cadascuna d'elles i, en alguns casos, la forma

[37] Bonnassie (1975: 211) opina que la iniciativa correspon al comte; a parer meu, el castell no és res més que la culminació de l'aprisió, els districtes semblen correspondre a límits antics i la iniciativa procedia dels magnats, encara que el comte, com a magnat principal, es reservava un bon nombre d'aprisions i de districtes castrals que no sempre aconseguia tirar endavant i que sovint acabava cedint a notables o institucions eclesiàstiques. Vegi's, per exemple, el reconeixement del castell de Roqueta fet pel comte Borrell a Isarn, nét de Sal·la, aprisionador del castell; Abadal (1962: 237).

d'entendre-les, de manera que un mateix concepte legal pot acabar recobrint realitats bastant diferents.

S'acostuma a dir que tota la terra era de domini públic (fisc) o de domini privat (alou). En realitat, aquesta afirmació és a la vegada inexacta i insuficient. Inexacta perquè el fisc no és un domini públic en el sentit de comú, sinó el domini de la potestat pública, de l'autoritat; insuficient perquè la definició, precisament a causa d'aquesta inexactitud, vela una tercera forma de domini: el domini comunitari o alou comunal, o sigui, la propietat comú de tots els veïns, forma normal de possessió de la terra a les valls pirinenques, el poblament de les quals no va experimentar solucions de continuïtat.[38] Comencem per aquesta forma de propietat, atès que és la més antiga. No hi ha dubte de que es tracta d'una forma ancestral (preromana)[39] de propietat, subsistent a les zones en les que l'explotació de la terra no fou romanitzada, o sigui on la terra no fou arrabassada als pobladors anteriors, forma de propietat que resistí fins al segle XIX en algunes valls pirinenques, però sens dubte difícil de defensar contra la cobdícia dels poderosos i per tant en constant disminució.[40]

En no considerar la possibilitat de l'alou comunal, Abadal proposà que els comunals fossin considerats béns fiscals (en l'aspecte de béns no apropiats) sobre els quals la possessió antiga, possessió de fet que el dret hagué d'acceptar, atorgava als pobles un domini útil consolidat sobre les terres, que sovint tendeix a considerar limitat a l'aprofitament comunal (*empriu*) (Abadal, 1955: 62). La proposta d'Abadal ha estat acceptada per tota la historiografia posterior, però les declaracions d'aquesta propietat comunal com a alou dels pobles en els capbreus d'època medieval i moderna (Alonso, Miguel i Padilla, 1995), cosa

[38] La distinció és important: significa passar els comunals del món del fisc, on se'ls sol situar i on queden fins a cert punt a mercè de l'autoritat pública, al món de l'alou, molt més segur. El domini comunitari acostuma a ser relegat perquè genera poca documentació i per regla general esbiaixada: els *potentes* pugnaren per apoderar-se d'aquesta propietat alodial imposant el seu domini a pobles i terres (Salrach, 1987: 99).

[39] En origen era possiblement propietat clànica, però a l'Alta Edat Mitjana no era important el llinatge, sinó el veïnatge, encara que el llinatge podia tenir encara un cert pes: vegi's per exemple allò que sobre el paper dels «palacianos» diu Imizcoz (1993); d'altra banda és de suposar que els caps clànics estarien a l'origen de la noblesa local (Salrach, 1980: 20-21; Ourliac, 1992: 101).

[40] De fet, la majoria de les vegades que tenim documentada aquesta forma de propietat alodial és a conseqüència dels plets amb què els senyors intenten apoderar-se'n (Bonnassie, 1975: 238-239; Salrach, 1992: 15; Martí, 1985-1986). El cas més clar de despossessió, de substitució de l'alou comunal per l'alou senyorial (en aquest cas comtal) és la «donació» dels seus alous feta pels homes de Baen al comte: es tracta simplement de la cessió de la propietat eminent al comte, per motius que no s'expressen en el document, però als quals no devia ser aliena la coacció, legal o física (Abadal, 1955, doc. 132). Per bé que la donació sembla individual, atès que es fa constar el nom dels cedents un darrere l'altre, el més probable és que es tractés d'un alou comunal. Dels plets per la propietat alodial resolts en favor dels pagesos, el més conegut és el de Vallformosa, els habitants de la qual aconseguiren el 977 que el comte reconegués que posseïen la vall per dret d'aprisió (Bonnassie, 1975: 139).

que significa l'acceptació com a tal alou per part dels senyors, no permet dubtar sobre la seva naturalesa.

En les zones romanitzades que mantingueren les estructures agràries i en les zones de repoblament, l'antic *saltus* quedà també subsumit en la propietat senyorial, però continuà igualment a disposició dels habitants del lloc, encara que sovint els senyors obtenien alguns ingressos pel seu ús o acceptaren la seva transformació parcial en terres de conreu; per regla general no apareixen disputes pel seu domini fins al segle XVIII, quan davant la demanda de terres, els senyors pretengueren cedir-les en emfiteusi, limitant així les possibilitats d'aprofitament comú, fet que provocà de vegades queixes i enfrontaments entre els veïns.

Fisc i alou representen la propietat eminent, però no sempre absorbeixen el dret de propietat, entès com a capacitat de disposar d'un bé, dret que podia estar en altres mans.[41] Per altra banda l'existència d'alous en mans de particulars ha portat a convertir abusivament aquests propietaris alodials en pagesos conreadors, fet que pot ser cert alguna vegada, però que de cap manera no es pot considerar com a norma.[42] És més, en principi, fisc i alou comprenen drets sobre els conreadors; drets censals,[43] però també drets personals. Per regla general, un pagès era un ésser sotmès: al comte, als beneficiaris del fisc o al *dominus*[44] de l'alou. De fet, en els documents de compravenda poques vegades es menciona si es tracta d'alous o de terres franques; i, quan es fa, no hi ha cap seguretat de que el venedor sigui un pagès conreador i no un propietari rendista, un *dominus*. Per bé que *alou* sembla que va sofrir una degradació semàntica i en el segle XI es parla de vegades d'alou com a sinònim de propietat (Martí, 1991: 32), el sentit originari de propietat alodial com a domini sobre terres que, al seu

[41] «Ego Raimundus comes et uxor mea Ermesindis vinditores sumus tibi Sancius emptor (...) ipso masso de Torondello ubi abitat Adam cum suos eres (...) et ipso manso de Corbeira qui fuit de Richelmus (...) vendimus tibi iamdicto Sancio ipso alodio superius scriptum» (Feliu i Salrach, 1999, doc. 4), document de l'any 994. Això explica que puguem trobar vendes de terres que són alou d'un tercer: «Unisclo et hucxoris sue Servil femina vinditores sumus tibi Malagego (...) modiata una de terra cum ipsa cassa (...) et est in terminio de chastro Cervilionem in aulode de sancti Cucufati» (Rius, 1945, doc. 118), de l'any 976; altres exemples: Udina Martorell (1951, doc. 58); Bonnassie (1975: 237); i fins i tot la compra de terres dins del mateix alou (Feliu, 1972: 22; 1976: 51).

[42] Bonnassie (1975: 237) afirma que entre 905 i 930 setanta alous de la vall de Vallfogona passaren a formar part de la propietat de Sant Joan de les Abadesses per compra o donació. Però en tot aquest conjunt només un document dóna testimoni de la transmissió d'un alou al monestir (Udina Martorell, 1951, doc. 74). Vegi's el que diu, en referència a Septimània, Duhamel-Amado (1990: 143).

[43] Entès com allò que es paga per la possessió de la terra, en diner o en espècie.

[44] A falta d'un terme millor, utilitzo *dominus* en referència als propietaris alodials, als senyors de la terra, per distingir-los dels senyors jurisdiccionals: d'aquesta manera *senyor* queda reservat per a qui disposa d'alguna forma de poder polític.

torn, poden estar apropiades per altres, es conserva encara en els capbreus del segle XVIII.

Per la seva banda el fisc, la terra pública, propietat de la potestat política, experimentà durant aquesta època transformacions importants. Per començar, tendí a créixer amb les confiscacions originades en cada invasió i de les freqüents revoltes tant de l'etapa visigòtica com la musulmana. Però a aquest fisc «vestit», en funcionament, dotat d'organització i de conreadors, s'hi afegí, com a conseqüència del procés de devastacions i fugides que acompanyà la reconquesta, l'existència de terres abandonades que, com diu un document de 976, «secundum legem gotorum fiscus regis efficeretur» (Marquès, 1986, doc. 1).[45]

Aquest fisc acrescut fou a la vegada rosegat perillosament fins a gairebé desaparèixer per la lliberalitat, tant reial com comtal (Salrach, 1992: 14; Bonnassie, 1975: 145-148), per l'aprisió i per l'apropiació de beneficis, de manera que la major part del fisc fou transformada ràpidament en nous alous. En efecte, les potestats es desprenen de grans espais de fisc a través de donacions políticament necessàries per mostrar la munificència senyorial (Salrach, 1987: 136-137; Martí, 1991: 46). La fidelitat dels nobles s'obté amb donacions, igual que el perdó de Déu; la bona memòria i la cohesió del llinatge, com la creació i dotació de monestirs (La Grassa, Ripoll, Cuixà, Sant Pere de Rodes); els serveis, com la concessió de terres fiscals en benefici, aviat denominat feu.[46] L'aprisió, el dret a ocupar terres fiscals abandonades, apropiar-se-les i després deposar-les en conreu, fou la principal forma de disminució de les terres del fisc; sobre les seves particularitats en parlarem més endavant.

Tots els beneficiaris de béns fiscals tendiren a considerar-los patrimonials, a convertir fiscs i feu en alous (Bonnassie, 1975: 209-211; Salrach, 1987: 211-213). El procés s'inicià amb l'apropiació del fisc per part dels comtes, els quals consideraren que requeia en ells la potestat i per tant els drets dels emperadors carolingis; de manera que els comtes començaren a vendre béns fiscals com si fossin béns patrimonials.[47] La imitació d'aquesta conducta per part dels beneficiaris de terres fiscals porta a l'apropiació dels feus pels seus possessors: la destrucció del fisc està a la base de la formació del feudalisme.

Tant fiscs com alous podien ser explotats directament o cedits en explotació. En el primer cas, es tracta de les reserves clàssiques, que reben el nom de *palacios*, *palaciolos*, *laborantias* o *laborationes*, termes ben documentats. Potser es podria establir una distinció entre els *palacios*, que comprendrien una antiga *villa*, i les *laborationes*, que serien una part d'un terme; mentre que els *palacios*

[45] Terres abandonades que no deixen de plantejar problemes algunes vegades.

[46] El contingut de l'obra magna de d'Abadal (1926-1950; 1955), no és més que la col·lecció de concessions en benefici, i de vegades en alou, realitzades pels emperadors carolingis sobre terres del fisc.

[47] Aquest exercici de sobirania, documentat des del 976 i expressat de vegades de forma contundent (Bonnassie, 1975: 145-148, 165 i 209-214), és el millor indicador de l'origen del procés d'independència dels comtes catalans respecte a l'Imperi.

abunden relativament a la Catalunya Vella, les *laborationes* són més típiques de les zones repoblades, per bé que no hi ha exclusivitat en cap dels casos.[48] Sinònim dels termes anteriors podia ser també *dominicatura* (Pons Guri, 1991: 138-139). Encara que en principi el terme indicava segurament la possessió de drets de justícia i exaccions públiques units als drets alodials, l'exemple paradigmàtic i més ben conegut d'aquest són les immunitats eclesiàstiques, que les senyories nobiliàries no van fer més que imitar.[49] Des d'aquest significat antic el terme hauria anat evolucionant fins a indicar allò que pertanyia al senyor: d'aquí ve que es parli de *mansi dominici* o de *domengadures* o *domenges*, en referència a les terres de la reserva senyorial a cada terme.[50]

El fisc tendí a desaparèixer, a convertir-se en alou, per donacions i vendes dels emperadors i dels comtes, però sobretot per aprisió. L'aprisió és la figura jurídica central de tota l'explicació tradicional de l'evolució econòmica i social de la Catalunya altmedieval. Es tracta del dret d'apropiació d'un bé vacant (per tant d'un bé fiscal), obtingut després de la posada en conreu d'una terra i la permanència en ella per espai de trenta anys: és pràcticament idèntica a la *presura* castellana, atès que depenen de la mateixa organització legal visigòtica.[51]

Tanmateix, a Catalunya, en un primer moment, corresponent al que s'acostuma a anomenar el règim dels *hispani*, la tradició visigòtica es va veure mediatitzada per la tradició franca.[52] Segons Bonnassie, l'aprisió era una forma de benefici concedida a personatges importants, grans empresaris roturadors, a

[48] Bonnassie (1975: 149-152) pel que fa als *palacios*, i (1975: 243-244) per a les *laborationes*. Una descripció acumulativa es pot veure en la donació del comte Sunifred de Cerdanya al monestir de Camprodon, de 965: «manso de Palacio cum sua laboracione qui in proprio usu teneo» (Hinojosa, 1905: 77).

[49] Brutails (1891: 109); Bonnassie (1975: 243-244); Bolòs, (1992: 77). Vegeu la descripció dels components de la *dominicatura* que Magnou-Nortier (1974: 172-183) fa en el cas de Narbona i que sembla aplicable bàsicament al cas català. Vegeu també Benet (1987: 33).

[50] La distinció entre *dominicatura* i alou com a propietat eminent sobre el territori i *laborantia* com a reserva senyorial es veu clarament en el testament del comte Ermengol d'Urgell: «ipsa mea dominicatura de Ponts tam in terris quam in vineis cum sua laborantia vel cum meos boves dominicos (...) alode de ipsa Mora (...) cum mea laborantia cum meos boves» (Marca, 1688, ap. CLXII, col. 973-974); en aquest document, *mansi dominici* sembla que s'oposa a *mansi censuales*: els primers pertanyerien al senyor, els segons només li deurien cens.

[51] La base legal es troba en la llei de Recesvint que assegurava el «dret del primer ocupant» sobre les terres abandonades, dret reforçat amb la prescripció de trenta anys, d'origen romà, recollida en una llei de Xindasvint; Abadal (1926-1950, I: 80-81 i 230-241); Bonnassie (1975: 182 i 209); Udina Abelló (1992, vol. II: 162-164). Amb petits retocs són per tant aplicables al procés d'aprisió català les descripcions de Sánchez Albornoz (1986^2: 10-32), i de Mínguez (1985: 13-14).

[52] Tenint en compte la legislació visigòtica i la identitat bàsica entre aprisió i presura, no resulta acceptable la idea de Dupont (1965: 182), segons la qual el règim aprisionador dels *hispani* hauria estat una creació carolíngia; com indica Magnou-Nortier (1974: 111), els sobirans carolingis acceptaren la tradició legal local, o sigui la llei gòtica.

canvi de serveis de tipus sobretot militar.[53] El conflicte entre les dues tradicions es pot observar en les ambigüitats del document bàsic que regula els assentaments dels *hispani*: d'una banda, els atorga el dret d'aprisió i la plena possessió del bé aprisionat, amb dret a vendre'l o a cedir-lo entre ells, però afegeix que les aprisions s'han de fer amb llicència del comte o del rei franc.[54] Per l'altra banda, si els *hispani* accepten entrar en vassallatge del comte, podran obtenir aquestes terres en benefici. Llicència comtal i possibilitat d'obtenir beneficis del comte: bona base per a què els comtes pretenguessin que les aprisions eren mers beneficis i que com a tals dequeien a la mort del donador o del beneficiari.[55] Per això els *hispani maiores*[56] acudien individual o col·lectivament als emperadors demanant confirmacions dels seus drets de propietat sobre les aprisions; només així els *hispani maiores* i els monestirs que els acompanyaren en la repoblació aconseguiren conservar la plena propietat de les aprisions davant l'apetència dels comtes (Salrach, 1992: 14); i els *hispani minores*? El diploma de Lluís el Pietós de 816 distingeix entre els vinguts amb el sèquit d'un *maior* i els arribats posteriorment. Als primers els concedeix també drets de propietat sobre les seves aprisions, però sota el patrocini d'un *maior*, de manera que la propietat resultant no es pot considerar alodial; els segons, que només pogueren obtenir terres encomanant-se a un comte, vassall reial o *hispanus maior*, retindrien les terres amb els pactes que haguessin acceptat en rebre-les.

Els diplomes imperials mateixos indiquen per tant una gran varietat de situacions entre els *hispani*: del *maior* aprisionador d'un gran espai, al *minor*, que obté terres en propietat o en benefici a canvi del seu sometiment polític i potser del pagament d'algunes exaccions; el lliure «atret» per un *maior* (potser fins i tot per un *minor*),[57] que rep terres, més en possessió que no pas en propietat, a canvi de submissió personal i prestacions econòmiques;[58] finalment,

[53] Bonnassie (1976: 108-109). L'idea de que es tractava de pagesos-soldats fou expressada per Dupont (1955: 226) i prové d'una mala interpretació documental.

[54] Capitular de Carlemany de cap a 780; un diploma posterior del mateix Carlemany recorda al 812 la necessitat de la possessió trentenal per a la validesa de l'aprisió (Abadal, 1926-1950, II: 412-413 i 315).

[55] Vegeu en aquest sentit els tres judicis del comte Salomó d'Urgel-Cerdanya en torn a l'origen alodial o beneficial de diversos béns (Abadal, 1958: 36-37) i també la història de l'aprisió de Fontjoncosa, discutida als hereus de l'aprisionador per diversos comtes (Abadal, 1926-1950: 442-444).

[56] *Hispani maiores* i *minores* apareixen en els privilegis carolingis i estan ben diferenciats en el diploma de Lluís el Pietós de 816, que examinarem més endavant (Abadal,1926-1950, II: 420-421).

[57] Tant els *maiores* com els *minores* formaven part del grup dominant, tots ells eren «rendistes»: com indica el capitular de Lluís el Pietós; havien abandonat béns i privilegis que tenien «haereditario iure» per refugiar-se a la Septimània (Dupont, 1965: 193). La seva millor traducció posterior seria segurament *seniores* i *milites*.

[58] Diploma de Carles el Calb de 844, que n'amplia i explicita un altre d'anterior de Lluís el Pietós de 815: «et si aliquis de ipsis hominibus qui ab eorum aliquo adtractus est in sua portione collocatus, alium (...) senioratum eligerit, liberam abeat licentiam abeundi, verum-

figuren també entre els *hispani* serfs i esclaus adscrits al conreu de la reserva senyorial.

Aquesta mateixa diversitat de situacions es mantindrà durant tot el procés de repoblament. De fet, encara que la documentació no ho indiqui, hi ha dues formes d'aprisió, que fa anys vaig denominar com «major» i «menor», però que crec preferible, perquè resulta més explicatiu, denominar-les respectivament «dominical» i «colonàtica».[59] La primera és la que apareix en les concessions als *hispani*[60] i altres *potentes* i comporta la reserva d'un espai, normalment una vall o una antiga *villa*; l'aprisionador queda encarregat de la seva posada en explotació, que suposa l'aportació de conreadors, ja siguin dependents propis o gent atreta, però també de la defensa, organització i administració del territori; tot això li procura drets i ingressos, tant d'índole política com derivats de la propietat. Aquest tipus d'aprisió servirà més tard per efectuar reserves de territoris a repoblar en les zones de frontera, amb l'obligació de construir-hi castells o torres de defensa i d'atreure-hi pobladors.

Encara que aprisió i ruptura s'acostumen a considerar com a sinònims (i com a tals es troben en la documentació de l'època), no ho són pròpiament: aprisió es refereix a la situació legal, a la reserva d'espai, i ruptura a la posada efectiva en conreu.[61] El resultat són una sèrie de situacions diferents, que compliquen la recta comprensió de l'aprisió. Per començar, sembla que sovint les terres aprisionades no eren tan desertes com pretenien els aprisionadors o bé a una aprisió sense ocupació efectiva seguia una ocupació espontània per part

tamen ex his que possidet, nichil habeat, nichilque secum ferat, sed omnia in dominium et potestatem prioris senioris plenissime revertatur» (Abadal, 1926-1950, II: 424), que podem comprovar amb un exemple real: «occupavit Johannes ipso villare Fontes pro sua adprisione cum omnes suos terminos et adjacentias eorum (...) misit in ipsum villare suos homines ad habitandum his nominibus (...) et ipsi homines ad tunc sui comendati erant et illum habehant patronem; et quantum ipsi homines in ipsum villare (...) construxerunt et araverunt per donitum et per beneficium de Johanne hoc fecerunt, nam non per illorum aprisione nec per beneficio comes» (Abadal, 1926-1950, II: 443).

[59] Feliu (1972: 23). Prefereixo parlar d'aprisió «dominical» perquè origina un domini sobre la terra, però també sobre els homes que l'habiten. Per la seva banda, «colonàtica» procedeix de Sánchez Albornoz (1986: 30), el qual utilitza aquest terme «en cuanto implicaban el pago de gabelas o la prestación de servicios de índole privada».

[60] Salrach (1980: 21), seguint Barbero i Vigil (1986: 157-158), opina que les aprisions dels *hispani* foren empreses col·lectives, de grups dirigits per un cap que, de vegades acudia a la cort per obtenir l'oportú privilegi. Res d'això no resulta de la lectura de la documentació; els *hispani* beneficiaris són *potentes* que organitzen les aprisions amb els seus dependents, esclaus o bé gent que s'acull sota la seva protecció, de manera que les relacions resultants són de jerarquia, no de col·lectivitat.

[61] Udina Abelló (1992: 168-169), considera que ruptura i aprisió són dues expressions d'un mateix fenomen: les terres roturades es considerarien ruptura fins que passats trenta anys obtinguessin el reconeixement legal com a aprisió. Em sembla més encertada l'opinió d'Abadal (1955, I: 64), de que les aprisions es limiten als monestirs i alguns *potentes*, mentre que les ruptures serien les roturacions efectuades pels pagesos.

d'un altre aprisionador o per pagesos conreadors. Però aquests sobrevinguts sempre tingueren les de perdre davant les reclamacions, amb suport documental, dels primers aprisionadors i en especial de les entitats eclesiàstiques, sense que fos obstacle l'incompliment de la clàusula d'ocupació efectiva;[62] com a molt aquests ocupants pogueren conservar les seves terres, però com a «colonàtiques» subjectes a exaccions en favor del *dominus* alodial.[63]

D'altra banda sovint l'aprisionador i la seva *familia* no tenien capacitat per posar en conreu tot el territori: es limitaven a constituir la reserva senyorial i cedien la resta de la terra a qui volgués posar-la en conreu (persones o grups) mantenint la propietat eminent i les rendes derivades d'aquesta;[64] també en aquest cas el resultat era l'existència d'aprisions colonàtiques dins de les aprisions dominicals i subjectes a aquestes. Encara més, l'aprisió d'un espai i fins i tot la seva denominació com a alou, no prejutja la seva posada en conreu (Salrach, 1992: 14). Sovint els obstacles resultaren excessius i moltes aprisions, alous (i de vegades fins i tot castells) anaren canviant de mans sense que cap dels successius propietaris hi dugués a terme cap intervenció,[65] excepte per evitar que es produís sobre el territori qualsevol tipus d'aprisió o ruptura.[66]

[62] Els *pagenses* (pagesos o notables locals?), que segons els *hispani* testifiquen uns en favor dels altres per arrabassar-los les terres, en podrien ser un bon exemple (Abadal, 1926-1950, II: 314), però més clars són els casos d'evicció dels «pagenses (...) volebant aprisionem facere» en terres del monestir d'Arles o el desconeixement que el mateix monestir tenia dels límits de l'alou de Torderes el 994 (Monsalvatje, 1896*a*, ap. VII: 15-18 i ap. X: 27); o la imposició de la senyoria episcopal sobre les aprisions de Bàscara i Ullà (Martí, 1985-1986) o casos com el de Teudiscle, al qual el monestir de Sant Joan de les Abadesses privà de terres després d'haver-les conreat més de quinze anys (Udina Martorell, 1951, doc. 35). Altres exemples semblants han estat tabulats per Bonnassie (1975: 238-239).

[63] Jofre Màger de Mur tenia una condomina que fou reclamada pel monestir de Gerri, amb el suport d'una carta de donació del comte Ramon Sunyer de Pallars; Jofre pogué conservar la terra, però carregada amb diverses prestacions; Puig i Ferreté (1992, II, doc. 3).

[64] «faciant perprisiones ubicunque voluerint vel potuerint (...) et adducant laboratores qui ipsas eremitates reducant ad culturas» (Marca, 1688, ap. CXV, col. 902-903); també Abadal (1926-1950, I, doc. 39, II: 33-35 i 442-444); Udina Martorell (1951, ap. A).

[65] El castell de Queralt, aprisionat pel comte Guifré el Pilós a final del segle IX, canvià de mans diverses vegades, sense que fins a mitjan segle XI s'hagués completat la seva construcció ni el repoblament del lloc (Cabestany, 1995). El castell inedificat de Freixa, vora Bràfim, aprisionat per Domènec, fou adquirit pel bisbe Guilarà el 959, però la zona restà deserta fins la segona meitat del segle XII (Font Rius, 1969*b*: 678-679). D'altres vegades els aprisionadors cedien el territori a un «empresari repoblador», el més conegut dels quals és el levita Guillem, estudiat per Abadal (1962: 238-242; Font Rius, 1969*b*, doc. 12). Altres exemples: ibídem, doc. 11 (Santa Oliva), doc. 13 (Coma de Riquer), doc. 14 (Calders), doc. 16 (Cervera), doc. 17 (l'Arboçar) i doc. 21 (Albinyana).

[66] El 1017, el monestir de Sant Cugat del Vallès i la família dels Sant Martí pledejaven per la zona de Calders (Sant Vicenç de Calders), a la marca, que els Sant Martí pretenien que els pertanyia per aprisió i Sant Cugat per donació imperial; de fet la terra continuava erma i cap de les parts no podia aportar documentació satisfactòria, raó per la qual el tribunal decidí que la terra havia de passar al fisc comtal, encara que el comte en féu immediatament donació a Sant Cugat (Rius, 1946, doc. 464; Abadal, 1962: 232-233; Bonnassie, 1975: 152-153, i II: 543-544).

La casuística sobre l'aprisió comprèn també les ruptures dutes a terme sobre terres abandonades, d'acord amb el dret visigòtic; estan molt documentades al Pallars i també en la primera zona de repoblament de Guifré el Pilós: el Ripollès, Osona, el Berguedà i el Bages. Com adverteixen Sánchez Albornoz per a Castella i Bonnassie per a Catalunya,[67] aquests aprisionadors eren lliures jurídicament, però estaven subjectes econòmicament al pagament de prestacions que l'emperador o el comte podien traspassar a un *fidelis* seu o a una institució eclesiàstica; això no significa la imposició d'una nova subjecció, sinó simplement un canvi de titularitat. Aquesta mateixa forma d'aprisió es podia dur a terme sobre alous privats. La catedral de Barcelona cobrava un delme sobre les *ruptas* o *tretas* (Feliu, 1994*a*: 65). Tanmateix, en alguns moments o zones el comte devia concedir franquícies als aprisionadors: només així s'explica l'alodialitat que els habitants de Vallformosa aconseguiren que fos reconeguda a les seves terres (Udina Martorell, 1951, doc. 181).

S'acostuma a considerar que l'aprisió (seria millor dir la ruptura) era generalment obra de famílies que actuaven individualment;[68] aquesta afirmació confon, al meu entendre, el procés amb el resultat. Perquè si bé el resultat de la ruptura és l'apropiació individual de la terra, el procés sembla que havia de ser més col·lectiu (Salrach, 1990: 139); ho abonen la reclamació d'alodialitat dels habitants de Vallformosa, la notícia sobre l'ocupació de Ridaura i, en especial, l'existència de viles i vilars de nom col·lectiu (Cerdans, «villa Franchones»), les necessitats de defensa i d'ajuda mútua,[69] així com el fet que sovint les reclamacions es facin contra comunitats.

Més difícil és conèixer l'organització d'aquestes col·lectivitats d'artigadors. Sovint el grup roturador apareix dirigit per un personatge que dóna nom a l'assentament.[70] Es tracta de grups clànics o de famílies extenses? Ho podrien fer suposar noms com «villare Rodebaldencos», encapçalat per un Rodebald, «Enculatos» o «Buscharones», pero en aquest moment es tractaria més aviat en tot cas de un escindiment del grup clànic unit a altra gent d'al·luvió. Hem de pensar en un *potente* seguit pels seus depenents? Difícilment: en el cas de la vall de Sant Joan de les Abadesses, l'assentament es produeix dins l'alou del monestir i l'acta posa tots els signants al mateix nivell, encara que tres dels personatges que donen nom a un vilar n'encapçalen la llista d'habitants. Més

[67] Sánchez Albornoz (1986: 32); Bonnassie (1975: 211). Referint-se a aquesta classe d'aprisió a la zona de Narbona, Magnou-Nortier (1974: 113), indica que l'aprisionador era un home lliure, però depenent; Feliu (1994*a*: 65).

[68] «A l'origine du défrichement on trouve manifestement la famille paysanne de type conjugal» (Bonnassie, 1990: 18).

[69] Per a Ridaura «a quibusdam gotis et guasconibus exartatum», Abadal (1926-1950, II: 220); per a les reclamacions contra altres comunitats, Bonnassie (1975: 202, n. 286).

[70] Només 6 dels 21 llocs citats en l'acta de Sant Joan de les Abadesses de 913 són denominats amb un nom propi i en 4 casos (Calvell, Esclua, Rodebald i Centoll) el fundador encara vivia (Feliu, 1989: 424-430).

aviat cal pensar en un cap d'expedició, seguit per un grup, bàsicament però no exclusivament familiar, l'ascendent del qual és acceptat pel seu coneixement del terreny i la seva autoritat moral (Salrach, 1990: 138-139).

L'opinió historiogràfica més general defensa que l'aprisió originà una pagesia de propietaris lliures majoritària, que els senyors feudals sotmeteren més tard a servitud (Bonnassie, 1975: 211; 1982; 1985-1986; 1990; Salrach, 1986; 1991; Udina Abelló, 1992): d'aquesta manera l'aprisió hauria significat una formidable transformació de terres de fisc en alous en mans dels pagesos conreadors, amb una extensió molt superior a la que podien representar les tradicionals donacions de fiscs a nobles i institucions eclesiàstiques per part d'emperadors i comtes. Conreadors lliures sobre terres lliures: un moment privilegiat en el qual l'esclavitud rural antiga hauria pràcticament desaparegut, però que la violència feudal faria marcir ràpidament (Bonnassie, 1985-1986: 10), per bé que el mateix Bonnassie assenyala que sovint aquests roturadors ja havien perdut abans la propietat aloera i potser també la terra per reclamacions de senyors provistos de documents de concessió sobre les seves terres.[71]

Em sembla que aquesta visió és massa optimista; només l'aprisió dominical es convertia en alou i aquesta estava reservada als *potentes* (laics i eclesiàstics); tanmateix, no es pot negar la possibilitat de que grups organitzats poguessin també obtenir el dret col·lectiu d'aprisió damunt d'un territori, com els habitants de Vallformosa, per bé que en aquest cas es pot dubtar de si es tracta d'una comunitat d'aprisionadors o si per contra el lloc, una vall recòndita i de difícil accés, s'havia mantingut habitada sense interrupció i els seus pobladors pogueren fer valer el dret alodial de la mateixa manera que les valls pirinenques. Sigui com sigui, la majoria dels conreadors no eren aloers, però sí que podien disposar de les seves terres, de vegades amb algunes restriccions.[72]

De fet l'alou s'anà extingint entre 950 i 1050: en el futur la propietat aloera es reduí a alguns senyors de «quadres» (antics alous dins d'un terme castral, que escapen en part a les exaccions del senyor del castell) o a alguns propietaris aïllats; possiblement gran part dels que aconseguiren escapar de la destrucció de l'alou en el moment d'implantació del feudalisme són els que figuren com

[71] Bonnassie (1975: 103-104). Com a exemple d'aquestes reclamacions de propietat sobrevingudes podem citar el plet incoat pel monestir de Sant Llorenç del Munt contra Dela, reclamant que la terra que posseïa era alou del monestir; Miret (1914, doc. 33). Fins i tot l'any 1004 el vescomte Dalmau es veié desposseït d'unes terres que havien tingut el seu pare i el seu avi, davant la presentació d'escriptures més antigues per part del monestir de Sant Pere de Besalú; Monsalvatje (1902, ap. DLXXIII: 9-10).

[72] Ja Abadal (1955, I: 64), advertia que només eren aprisionadors els monestirs i alguns *potentes*, els pagesos només podien realitzar ruptures, però no fou seguit en aquest punt per Bonnassie; una opinió semblant expressa Barthélémy (1992*b*: 246). L'opinió contrària a una gran difusió de l'alou pagès reaparegué amb Cuadrada (1988) i de manera més sistematitzada en Feliu (1991: 58). Posteriorment també Martí (1991: 44) i Batet en un treball inèdit, citat per Barceló (1994: 132). El procés resulta així molt més semblant a la presura castellano-lleonesa tal i com la descriu Mínguez (1985: 13-19).

aloers als fogatges del segle XIV. La discussió no se centra en aquest punt, sinó en la situació anterior. Eren aloers els pagesos?, o sigui, van existir mai les comunitats de pagesos conreadors alodials que suposen Bonnassie i Salrach? O bé l'alou altmedieval era la terra d'un propietari no conreador, d'un *dominus*, que, segons la seva extensió la tenia cedida en lots a tinents, sobre els quals detentava drets per la propietat de la terra però també drets personals, o bé la feia treballar per un o uns pocs esclaus?

Aquest petit alou (una propietat familiar, no gaire extensa, conreada per un o uns pocs esclaus) és, a parer meu, la peça que manca al conjunt per explicar correctament la relació entre propietat i explotació a l'Alta Edat Mitjana catalana. Aquest alou sense senyoria és el que veiem fondre's entre la segona meitat del segle X i la primera meitat de l' XI, per dues raons: la liquidació definitiva de l'esclavitud i el sorgiment del feudalisme, que comporta una escissió en el sí de la classe rendista en favor d'aquells que podien afegir el domini sobre les persones als seus drets de propietat. L'alou gairebé desapareix perquè una part es confon amb la senyoria (els senyors continuaran reclamant la propietat alodial sobre la terra de la senyoria o part d'aquesta) i la resta es veié obligada a posar-se sota la dependència d'un senyor, es concentra en mans dels senyors per herència, venda o donacions més o menys voluntàries, o desapareix a mans de la violència senyorial.

En la visió optimista de la situació de la pagesia hi ha pesat una confusió dels drets de propietat medievals amb el concepte de propietat actual, que ha fet suposar que només es podia vendre allò que es posseïa plenament, o sigui, els alous; i l'abundància d'aquests s'explica al seu torn per la facilitat amb què es podien obtenir per aprisió. Una altra confusió corrent ha estat suposar que qui veiem actuar en actes de compravenda eren per regla general pagesos propietaris alodials, aspecte sobre el qual els documents no diuen res, ja que només es refereixen a la propietat del bé, no a la condició dels actuants i que d'altra banda queda sovint desmentida en la documentació per les mencions de terres en mans de jutges, preveres, dones, etc., o per la gran quantitat de peces de terra que posseeixen alguns personatges, que necessàriament els allunyen del simple pagès, ni que fos acabalat (Feliu, 1991: 98; To, 1991: 214).

D'altra banda els documents altmedievals solen ser molt parcs de paraules i donar per suposat que allò que es ven és el que cadascú té, sense que calgui indicar els drets d'altri sobre el mateix bé; fins al punt que és possible que, en part, l'«aparició» del feudalisme es degui a una major atenció i prolixitat en la redacció dels documents. L'existència de drets de propietat diferents, però amb capacitat de ser traspassats lliurement, es posa de manifest en les compres de béns que altres documents sembla que els consideren ja abans propietat de l'adquirent (Feliu, 1972: 22; Bonnassie, 1975: 217).

La majoria de la pagesia catalana no era aloera, però sovint posseïa terra i, amb determinades restriccions, en podia disposar (Font Rius, 1969*b*, docs. 5, 7, 9, 10, 18, 23, 24...). El procés d'aprisió, inseparable del procés de repoblació i

de la necessitat d'atraure pobladors, genera una certa propietat pagesa, però ni es tracta de propietat alodial ni és tan diferent de la propietat que els mateixos pagesos tindran durant l'etapa feudal. El que el feudalisme introduirà seran càrregues més grans i de vegades noves, no canvis en la forma de propietat.

No hi ha massa acord en la cronologia de l'aprisió: mentre Salrach (1990: 146-147) distingeix dues fases (780-825 i 850-925), Udina Abelló (1992: 169) indica que es tracta d'un fenomen dels segles VIII-XI; però, encara que els documents deixen d'esmentar l'aprisió passat el segle XI, en realitat tota l'ocupació de la Catalunya Nova es va dur a terme a través de la reserva d'un espai per poblar i explotar, o sigui, a través de l'aprisió (aprisió dominical), per més que el terme anés caient en desús (Salrach, 1978: 257; 1991*b*: 207-208; Feliu, 1991: 93).

La dificultat per disposar de pobladors obligà els aprisionadors a concedir als conreadors condicions més favorables, a atorgar-los franqueses respecte a la situació general. *Franquesa* és un terme genèric que pot ser utilitzat per designar qualsevol cessió de drets voluntària (que no vol dir necessàriament desinteressada) per part de qualsevol potestat.[73] En realitat, el terme pot tenir a l'època com a mínim quatre significats diferents: concessions d'immunitat a institucions eclesiàstiques i, menys freqüentment, a *potentes*; enfranquiment dels serfs i de les terres fiscals; garantia de llibertat personal i altres concessions als pobladors de determinats llocs i, finalment, reconeixement dels drets de les valls pirinenques.

La cessió de drets públics que acompanya les concessions d'immunitat és una forma de franquesa, de cessió de drets per part de l'emperador o del comte en favor de l'inmunista, però que no afecta per a res els conreadors; significa simplement que l'obtentor de la franquesa substitueix l'anterior detentor en la possessió dels drets que li són cedits:[74] fins i tot el feu rep de vegades el nom de franquesa.[75]

L'enfranquiment de les terres fiscals i dels seus conreadors és un procés desconegut, però sens dubte lligat a la necessitat d'atraure pobladors, cosa que impulsava a prescindir de les obligacions més oneroses i a oferir als conrea-

[73] Tant Bonnassie (1975: 311-316), com Bisson (1985-1986: 154) donen una definició parcial de franquesa. Segons Bonnassie, es tracta d'una exempció de les prestacions públiques i militars i d'una garantia de la llibertat personal; en canvi Bisson considera que les franqueses eren els territoris sota domini directe del comte.

[74] Així, en el reconeixement de la potestat del monestir de Sant Joan de les Abadesses sobre la vall, el mandatari del comte Miró de Cerdanya reconeixia que l'host i la resta del servei reial que reclamava no s'havia de prestar al comte, sinó a l'abadessa, per donació del seu pare Guifré el Pilós; Udina Martorell (1951, ap. A: 442-443).

[75] «Ipsos feuuos vel franchedas» Alturo (1985, doc. 25); «isti fei et ista francheda» Puig i Ferreté (1991, doc. 5); a no ser que considerem que el feu era el benefici noble i la franquesa el colonàtic.

dors drets de propietat sobre la terra.[76] Les franqueses més ben conegudes són les del comtat de Barcelona; per la manera com les enumera el document de confirmació de 1025, sembla que haurien estat obtingudes estenent els drets dels habitants de la ciutat, primer a la marca del Penedès i més tard a la resta del comtat.[77] No sembla que fossin massa importants: es limiten a la llibertat d'ús de pastures, llenyes i aigües sense cap contraprestació, al dret d'acudir a la justícia comtal i a la retirada d'algunes imposicions introduïdes de feia poc temps.[78] Tanmateix, a aquestes franqueses generals s'hi podien sobreposar franqueses particulars, com les de la zona del Vallès que encara denominem les Franqueses. Per desgràcia no sabem en què consistien aquestes franqueses, però no hi ha dubte de que es tractava de l'alliberament dels serfs fiscals i la concessió a aquests d'un *status* semblant al que veurem en les franqueses de Montmell o de Ribes. Fos com fos, franquesa no significava l'alliberament de totes les prestacions: la situació dels pobladors de Montmell o de Ribes i el fet que les franqueses fossin objecte de transmissió indiquen que continuaven essent una font de rendes.[79]

Les cartes de població dels castells de Montmell, de 974, i de Ribes (Sant Pere de Ribes), de 990, permeten la millor aproximació per comprendre el significat d'aquesta mena de franqueses (Font Rius, 1969*b*, doc. 7 i doc. 10; Feliu, 1972: 20). En el cas de Montmell el document és un intent d'atraure pobladors «de Spania», o sigui, de la zona musulmana, per bé que també es podria tractar d'un pacte amb els habitants del lloc i, en aquest cas es podria interpretar que abans Montmell estava en zona de ningú, però habitat, de manera que el document representaria el pacte de subjecció a la seu de Barcelona, concedent de la carta de poblament.[80] En tots dos casos els pobladors presents i futurs són declarats *inmunes* o *francos* i se'ls eximeix d'una sèrie de prestacions que ens fan suposar que normalment eren exigides als pagesos, car en cas contrari no tindria sentit l'exempció. A Montmell s'autoritza els pobladors a disposar dels seus béns entre ells i no es diu res dels que abandonen el lloc, a Ribes en canvi

[76] A aquest grup li correspondria bé la definició de Barthélemy (1992*b*: 251), el qual entén la franquesa a la vegada com la tinença d'un home lliure i com el servei degut per dita tinença.

[77] «franchitatem praedicte urbis, sive castri Olerdule, sive Penitensis atque Vallensis, et aliarum marcarum praedicti comitatus»; Font Rius (1969*b*, doc. 15). El fet que al segle XII només conservessin les franqueses les terres comtals impulsà segurament Bisson (1985-1986: 154), a considerar que aquestes eren les úniques franqueses.

[78] Font Rius (1969*b*); Feliu (1992: 224). Massa poc per a veure en el document «Els orígens d'una organització social», Ruiz Doménech (1981).

[79] «Abeat Geribertus predictus ipsos acaptes quod mea mesnada solet abere in ipsis franchedis», Arxiu de la Catedral de Barcelona –en endavant ACB–, «Pergamins», 1-4-211, de l'any 1060.

[80] «Notum esse omnibus volo hominibus Spanie gentium commorantibus qualiter (...) concedimus vel firmamus pactum ad homines castrum Montem Macellum cohabitantibus», Martí (1992: 29) interpreta el document en aquest sentit.

es preveu aquesta possibilitat, però només per als lliures i amb la prohibició de que aquells que se'n vagin, s'emportin res.[81]

Es denomina també franquesa l'abolició de determinades obligacions o exaccions o el reconeixement de la llibertat respecte aquestes càrregues.[82] Per acabar, les franqueses col·lectives en les zones de muntanya dels comtats d'Urgell i Pallars no significaven segurament res més que el reconeixement dels drets tradicionals dels pobles (Font i Rius, 1991, doc. 133).

En qualsevol cas, els conreadors lliures, tant d'alous, especialment els subaprisionadors, com de franqueses, podien disposar de la terra, posseïen drets de propietat, més o menys restringits; però les mateixes cartes de poblament de Montmell i de Ribes deixen clar que no tots els conreadors eren lliures. Els roturadors de les terres aprisionades, fins i tot en els casos més favorables, es trobaven en una situació molt diferent de la de pagesos aloers lliures que fins avui els ha atribuït la historiografia; aquests, sense ser inexistents, eren altament minoritaris: pràcticament la condició alodial quedava reservada al grup dirigent.

LA RELACIÓ ENTRE PROPIETAT I EXPLOTACIÓ: ESCLAVITUD, SERVITUD, DEPENDÈNCIA; ELS CONREADORS LLIURES

La relació entre propietat i explotació de la terra a l'Alta Edat Mitjana estava dominada per una coacció i una necessitat: la coacció que representa la propietat, absoluta o restringida, d'uns homes sobre altres i la necessitat d'obtenir terres, fet que sovint obligava a acceptar restriccions a la llibertat particular. La societat pateix per tant una doble ruptura, entre esclaus i lliures i entre dominadors i dominats, cosa que dóna peu a tres estrats bàsics, que per simplificar podem denominar senyors, dependents i esclaus. Al llarg de l'època que estudiem, i encara més amb el feudalisme, la distinció entre lliures i esclaus tendirà a desaparèixer, mentre la separació entre senyors i depenents es potenciarà com a barrera social bàsica.

No ens toca estudiar però, l'evolució social de l'època, sinó només la seva repercussió en l'explotació del sòl. En aquest aspecte l'esclavitud ha de ser

[81] De fet, la redacció del document segueix gairebé al peu de la lletra el codi d'Euric, traspassant a la relació entre senyor i pagès allò que el codi legisla per a les relacions entre nobles: «Si quis buccellario arma dederit vel aliquid donaverit, si in patroni suo manserit obsequio, aput ipsum quae sunt donata permaneant. 2. Si vero alium sibi patronum elegerit, habeat licentiam cui se voluerit commendare, quoniam ingenuus homo non potest prohiberi, quia in sua potestate consistit; set reddat omnia patrono quem deseruit», citat per Barbero i Vigil (1978: 26, n. 14); en essència aquesta legislació està també recollida en el capitular de Lluís el Pietós de 815 (Abadal, 1926-1950: 417-419). D'altra banda la situació dels pobladors de Ribes era molt semblant a la dels pobles castellans de Villar de Torre i San Cipriano sobre el Bernesga, citats per Mínguez (1985: 30-31).

[82] Així, les franqueses de Solsona sembla que consistien en la llibertat de venda, tant d' immobles com de draps o bé altres béns; Villanueva (1821, IX, ap. VI: 219-220).

separada del sistema esclavista que exigeix la concentració d'esclaus forçats al treball, sota la direcció d'un propietari o més sovint d'un capatàs, en el marc econòmic i jurídic del *fundus* i amb el suport eficaç d'un aparell estatal capaç de minimitzar les fugues;[83] quan l'esclau rep la capacitat de tenir algun tipus d'iniciativa sobre el seu treball, el sistema s'esquerda i l'esclau *casatus* passa a tenir les característiques del serf, encara que legalment continuï essent esclau. La diferència és essencial: el *casatus* organitza el seu treball i té certs drets sobre els fruits d'aquest.[84]

La societat visigoda era encara una societat àmpliament esclavista, però és difícil dir quina era la situació dels esclaus respecte a la terra, per bé que sembla que hi havia encara grans explotacions conreades per esclaus, mentre altres ja feia temps que devien estar parcial o totalment convertides en lots en mans dels «servi quasi coloni» (Salrach, 1996: 12 i 21; Vera, 1989: 34-35); en qualsevol cas l'esclavitud entrà en decadència durant el segle VII com a conseqüència de les fugues, animades per la possibilitat de trobar feina com a lliures i per la debilitat del poder polític.

Tant la invasió musulmana com l'Imperi carolingi representaren una certa recuperació de l'esclavitud (Bonnassie, 1985: 68-69; Mínguez, 1985: 10-11; Salrach, 1996: 19-23), però el major control de l'esclavitud va anar acompanyat d'una dissolució interna de la institució a través del «casament» dels esclaus, la dissolució de l'antic *fundus* o *villa* i el seu repartiment en tinences encomanades a un esclau (masos servils), que passava a ser així un agricultor independent pel que fa a les decisions tècniques de producció, per bé que podia estar obligat a dedicar una part de la seva feina al conreu de la reserva senyorial. El *casatus* continuava essent un esclau, atès que podia ser venut, amb o sense la terra, o canviat de parcel·la, però era un tinent en potència que acabaria essent-ho de fet.[85]

L'existència i pervivència de l'esclavitud durant la reconquesta és irrefutable; també ho és que aquesta esclavitud altmedieval té un triple origen: esclaus d'herència romana, captius musulmans i lliures esclavitzats per decisió judicial. La consideració dels esclaus com a objectes o animals no havia variat i el seu nombre era alt, sorprenentment elevat, si tenim en compte les visions que

[83] Mínguez (1985: 12). L'esclau és, en aquest cas, «un ser desocializado cuya producción y reproducción están completamente controladas por otros» Bonnassie (1985: 37), alimentat pel seu amo i plenament subjecte al control d'aquest; Wickham (1989: 38).

[84] En la succinta definició de Toubert, un esclau *casatus* era un serf que tenia sòlides esperances (Toubert, 1990).

[85] Bonnassie (1985: 19) indica que el «casament» dels esclaus està documentat en època merovíngia. L'evolució sembla ser: esclau sotmès a treball gregari; *servus quasi colonus*, responsable del treball d'una parcel·la, però que continuava vivint a la *villa*; *casatus*, que vivia independentment, en masos o petits poblats (*villares*); Rouche (1979: 211-214); Salrach (1989: 44; 1996: 23).

fan de la Catalunya altmedieval un paradís de la llibertat i la propietat pagesa.[86] En canvi la documentació de temps de la reconquesta no permet afirmar res sobre la situació real dels esclaus respecte a l'explotació de la terra.

A la Catalunya del segle IX hi havia importants «ramats» d'esclaus, però no sabem si treballaven la terra gregàriament o tenien atribuïdes tinences, o sigui, si formaven part de la *família* o eren *casati* (Bonnassie, 1975: 298; Salrach, 1987: 210). El dubte es pot suscitar quan la documentació cita «famílies» d'esclaus; al peu de la lletra això implicaria *villae* treballades gregàriament. Tanmateix, encara que es parli de *família*, és possible que no es tracti d'esclaus gregaris, sinó de *casati*.[87] En canvi, sí que es pot afirmar que la tendència fou la constitució d'explotacions familiars; al cap i a la fi, com recorda Bonnassie, la petita explotació fou el marc del progrés agrari (Bonnassie, 1976: 59; Toubert, 1990: 71). Tampoc no podem opinar sobre les obligacions d'aquests *casati*; Bois (1989: 28-29), seguint Duby, afirma, per al Mâconnais, que l'amo els pot exigir allò que li plagui (*toltas* i *forcias*), però afegeix que això diferencia l'esclau privat del dels dominis reials o eclesiàstics (Bois, 1989: 28-29), per als quals els políptics indiquen les prestacions a les quals estan subjectes els masos servils. Tanmateix, les restes detectables d'esclavitud rural es troben precisament en els dominis dels comtes o de l'Església, l'esclavisme «salvatge» havia desaparegut davant la incapacitat per exercir el control i la coacció suficients. En canvi és possible que l'esclavisme es mantingués enquistat en el petit domini, amb un o uns pocs esclaus que treballaven la terra sota la supervisió de l'amo (Bois, 1989: 35; Salrach, 1989: 48; 1996: 14). Per la seva banda, les prestacions dels esclaus *casati* no devien diferir, excepte en quantitat, de les degudes pels serfs i *manentes*, però també aquestes acostumen a aparèixer amagades sota denominacions generals, com *servicia*.[88]

Per tot plegat em sembla que la societat de l'època era una societat postesclavista en el sentit que, tot i ser encara important l'esclavitud, no en depenien la major part de la producció ni de la renda, però eren esclaus o descendents

[86] En el testament del bisbe Guitard d'Urgell, els esclaus són citats darrere les vaques i els ases (Benet, 1994, doc. 27); en una venda de 981, a Barcelona, ho són entre una truja i una aixada (Fàbrega, 1995, doc. 137). Pel que fa al nombre, Bonnassie (1975: 300-301); To (1991: 215).

[87] En un documento del Rosselló de 901 (Bonnassie, 1975: 298) es parla de famílies d'esclaus, però se'n citen els noms, cosa gairebé antitètica a la *família* servil gregària; això mateix es troba en l'aprisió del comte Aznar Galindo a la Cerdanya, on s'anomenen els *servi* que dugueren a terme la roturació del territori (Abadal, 1926-1950: 325-326). En l'esponsalici de la comtessa Ermilda, el terme *família* és usat clarament per designar el conjunt dels esclaus, però es fa difícil concebir la pervivència d'una explotació esclavista gregària situada just a la frontera (Udina Martorell, 1951, doc. 9; Bonnassie, 1985-1986: 8-9).

[88] Tanmateix *servicia* no és un terme privatiu de les càrregues que pesaven sobre els esclaus, com sembla afirmar Barthélemy (1992: 255-256), sinó un mot comú a qualsevol classe d'obligació, àdhuc entre nobles (*servicia regalia*); però tampoc no sembla encertat reduir el *servitium* a les obligacions públiques dels lliures (Salrach, 1993: 118).

d'esclaus molts dels conreadors de la terra (Feliu, 1991: 95). D'altra banda, si bé les mencions d'*ancillae* o *mancipia* indiquen situacions clarament esclavistes, mai no podrem saber el significat concret de *servus*; no hi ha dubte de que es tracta d'un esclau quan es contraposa a *ancilla*, però quan el terme s'utilitza sol, pot amagar el pas de l'esclau al serf medieval.[89]

L'ambivalença del terme *servus* i l'evident lliscament del seu significat fa impossible una distinció clara entre esclavitud i servitud. El serf està pròxim a l'esclau en el sentit que segueix depenent totalment de l'amo, però a la vegada presenta dues característiques diferencials: és una persona (pot acudir als tribunals i formar una família) i la seva dependència es regeix per regles consuetudinàries, que per norma general inclouen l'adscripció a la terra que conrea.[90] L'origen de la servitud s'hauria de cercar en la tendència a fixar els lliberts i els colons a la terra i segurament a una evolució en el mateix sentit dels esclaus *casati*, així com en la subjecció a servitud per causes judicials, creant així una classe depenent a la vegada de l'amo de la terra i de la mateixa terra.[91]

Per si això fos poc, de la mateixa manera que el vocabulari no ofereix una frontera nítida entre l'esclau i el serf, tampoc no hi ha una distinció clara entre el serf i el depenent, l'«home de». En teoria, la distinció és fàcil, el depenent és lliure, està lligat al *dominus* per un contracte rescindible, mentre que el serf no pot escapar de la dependència: ja els capitulars carolingis admeten la dependència personal voluntària, que és, per exemple, la situació dels habitants de la vall de Sant Joan de les Abadesses i que també trobem en la carta de franquesa de Ribes.[92] Fora de la llibertat, no sembla que hi hagués diferència entre serfs

[89] Pons i Guri (1991: 147). No em sembla acceptable l'*hiatus* entre l'esclavitud antiga i la servitud medieval que proposa Bonnassie (1985: 73-74). Encara que l'última menció d'esclaus sigui de 1035 i fins a 1060-1080 no es parli d'*homines proprii*, molt abans es troben mencions d'*homines* o de *manentes* que tenen clarament el mateix significat que l'expressió *homines proprii* posterior.

[90] Per a la relació consuetudinària, Verlinden, citat per Barthélemy (1992: 238). L'adscripció a la terra és norma per al tronc familiar: el senyor pot traslladar la mà d'obra servil sobrant a altres possessions; en canvi la terra s'acostuma a traspassar amb els seus conreadors, que a la vegada hi estan adscrits i hi tenen drets: «donamus ipso manso de Orreto de ipsos nostros famulos, quod sunt Tudericum et Provizio», document de l'any 901 Marca (1688, ap. LXI, col. 836-837); «donamus (...) totum mansum de Caneles cum hominibus et feminis et mansum de Pugiol cum hominibus et feminis» (Junyent, 1992, doc. 109).

[91] Barbero; Vigil (1978: 21 i 32). La servitud judicial sembla clara quan es fa menció de l'antiga propietat del serf, com en aquest document de 975: «vindo tibi servos meos nomine Atila et Rechosindo cum prolibus eorum et eorum alode», alou que en aquest cas sembla que era de gran extensió; o en aquest altre de 829, «petia de terra (...) qui fuit de serbos meos Felice et Moderata» (Baraut, 1979, doc. 168 i ap. 3).

[92] «omnes homines quod illa suasque successores in iamdicta valle conlocaverint ad habitandum» (Udina Martorell, 1951, doc. 38); «ipsis qui retro gradierint (...) pergant secundum consilium suum, si ingenuus es» (Font Rius, 1969*b*, doc. 10). Altres exemples: Marca (1688, ap. CXV, col. 902-903); Junyent (1980, doc. 163; 1992, doc. 116).

i depenents, que sovint són considerats en conjunt.[93] Per tant resulta impossible saber si es refereixen a serfs o a depenents expressions com *manentes* o *comanentes* o simplement *homines qui stant*; només quan es parla d'homes *dominicos* sembla que es pot deduir una situació de servitud.[94] Tampoc no es pot afirmar si les prestacions que devien, serfs i depenents diferien, ja fos perquè hi hagués prestacions específicament servils com perquè les exaccions dels serfs, tot i ser les mateixes, fossin més gravoses.

Quines eren aquestes prestacions? Els documents les enumeren com *servicium, functio, censum, redibitiones, parata, obsequium...*, sense que sigui possible distingir ni el contingut d'aquestes prestacions ni quins grups estaven subjectes a cadascuna d'elles. De fet, una mateixa situació legal es podia traduir en la submissió a exaccions diferents que retallaven en proporcions molt diverses la renda i la capacitat de producció d'aquells qui hi estaven obligats.

La paraula més general és *servicium*, que tant pot englobar el conjunt d'imposicions com referir-se a prestacions molt concretes.[95] Sovint, vora el *servicium* es citen els *obsequia* o *oblias* que, referides als conreadors,[96] eren segurament aliments (animals o pa), però també podien incloure prestacions que més aviat semblen censos, fixes o proporcionals (*tasca*).[97] El *servicium* podia incloure encara la participació en el conreu de la reserva senyorial i altres prestacions en treball, entre les que acostuma a figurar l'ajuda per a la construcció o

[93] «Super illorum homines tam ingenuos quam et servos» (Abadal, 1955, doc. 55).

[94] «Homines que super illorum alodem comanent aut in beneficium» (Abadal, 1955, doc. 41); «homines qui sunt commanentes prope claustra sancti Felicis et eius terminio»; «homines dominicos que tenent pro feo in Monte Canudo qui ibidem manent in sua dominicaria» (Monsalvatje, 1911, ap. XI, de l'any 875; 1901, ap. CCLVI); «ipsos homines qui sunt nostri dominicos» (Puig i Ferreté, 1991, doc. 8), de l'any 1050; «homines qui steterint vel laboraverint dominici vestri» (Font Rius, 1969*b*, doc. 22), de l'any 1047.

[95] «Talem servitium qualem de legitirnum alodem faciunt ipsos homines romanentes in ipso comitato» (Font Rius, 1969*b*, doc. 5), o «cum ipso servitio moltone uno» (Feliu; Salrach, 1999 doc. 58), de l'any 1001.

[96] Existia també l'*obsequium* noble, com el que era previst que els *hispani* podien fer als seus comtes, que més aviat devia consistir en diners o bé objectes de luxe (Abadal, 1926-1950: 413).

[97] «Servicium et obsequium» deuen els habitants de l'alou d'Artés, donat a la seu de Vic (Junyent, 1980, doc. 12). En les franqueses de Montmell i de Ribes s'eximeix els conreadors de prestacions en animals (porcs, ovelles, capons) i en fogasses. Els pagesos de l'alou de la Corriu, segons un document de l'any 982, devien com a *oblias* per Nadal una *perna*, dues fogasses, un sester de civada i un altre de vi a més d'una altra *perna* o un porcell a la verema (Baraut, 1979, doc, 192: 27-28). Jofre Màger de Mur, per conservar la terra que li era reclamada pel monestir de Gerri es comprometé a pagar cada any vint fogasses, un porc, un marrà, dos sesters de vi i una quartera de civada (Puig i Ferreté, 1991, doc. 4); es tracta d'exaccions semblants a les dels *mansi spani* d'Ullà (Martí, 1985-1986: 58) o a la tasca, quarta i meitat de què eren eximits els habitants de Palau Sator (Salrach, 1992: 13).

reparació del castell.[98] A tot això s'ha d'afegir el pagament de delmes, primícies i oblacions, que cobrava igualment el *dominus*.[99]

Finalment s'ha de considerar que els *domini* feien recaure sobre serfs i depenents els tributs públics que pesaven sobre la propietat o simplement reproduïen en el seu profit aquests tributs, en especial els consistents en prestacions públiques eventuals: *paravereda* o animals per al trasllat de bagatges i *mansionaticos* o drets d'alberga.[100]

En definitiva, la situació de la Corriu, un alou a la zona mai despoblada, sembla que defineix la situació original, més dura, caracteritzada per fortes demandes en treball i censos fixes en cereals i animals, sense que puguem col·legir si els conreadors eren serfs o depenents; estadis intermitjos correspondrien a prestacions com la tasca, una gallina i una fogassa o tasca i *pernas* (Junyent, 1980, 3, doc. 615; Udina Abelló, 1984: 236-238); finalment les dificultats de la repoblació portarien a l'exempció de la major part de les prestacions, excepte delmes i primícies i ajut en l'obra del castell a Montmell i Ribes[101] o la tasca dels cereals i el quint de les vinyes, més l'obligació de construir la torre a Freixe (Font i Rius, 1991, docs. 5, 7 i 10). I, encara més important que tot això, l'enfranquiment, si bé no la llibertat total dels pobladors.[102]

El conreu de terres d'altri no sempre atorgava drets de propietat damunt d'aquestes; sense que les distincions siguin tallants, es pot dir que la permanència immemorial (cas dels serfs fiscals) o les concessions col·lectives, sobretot en zones de frontera originaven drets sobre la terra, mentre que les cessions individuals produïen contractes temporals, encara que molt sovint acabarien també confonent el seu règim amb les tinences.

El contracte temporal típic era la precària. La precària, d'origen romà, consisteix en la cessió d'un bé durant un temps llarg i sovint indeterminat, per ser explotat sota les condicions fixades en el contracte. Les terres cedides en precària ho podien ser a un pagès conreador, però també a un «empresari», un

[98] El conreu de la reserva i la participació en la construcció del monestir figuren en la donació de la Corriu; l'ajut en la construcció del castell, en la carta de franquesa de Ribes. A Freixe es va més enllà i els repobladors s'han d'encarregar de construir una torre, si bé en contraprestació són eximits d'altres prestacions.

[99] Segons Oliver (1995: 136), el delme no apareix a la Marca Hispànica fins a final del segle IX, en relació amb la creació de les *canòniques aquisgranenses*, encara que acostuma a estar en mans dels senyors.

[100] El sentit de *vereda* (també *paravereda* o *parafreda*) com a bèstia per al transport queda clar en el capitular de Carlemany de cap al 801 (Abadal, 1926-1950: 415-416); per tant la frase «non parafreda, non asinos in onera» de la carta de franqueses de Montmell (Font Rius, 1969*b*, doc. 6) no és res més que una reduplicació explicativa. Que a la carta de franqueses hi figuri l'exempció d'aquestes càrregues públiques és una bona mostra de que la norma era exigir-la als conreadors.

[101] Només a Ribes s'hi afegeix un *servicio* voluntari al bisbe.

[102] Les cartes de població de Montmell i de Ribes afirmen que els habitants seran sempre francs, però només permeten que abandonin el lloc els lliures i només poden disposar dels seus béns entre ells.

dominus amb disponibilitats de capital i treball suficients per tirar endavant l'explotació (en ambdós casos es tracta d'una *precaria data*).

Però també es considera com a precària (*precaria oblata*) una operació doble: la donació d'una terra a una entitat eclesiàstica i la seva recuperació per l'oferent per un temps determinat o bé indefinit,[103] però gravada amb prestacions més o menys importants. Es tracta en realitat d'una modalitat de venda en la que el venedor s'assegura, com a mínim temporalment, la possessió de la terra venuda, a canvi de determinades contraprestacions; per això es parla de donacions *reservato usufructu*. O bé, si es vol expressar d'una altra manera, allò que s'adquireix realment és el domini eminent i una renda sobre dita terra, el domini útil de la qual resta en mans de l'antic propietari. No es pot dubtar que algunes donacions *reservato usufructu*, sobretot les que procedeixen de donacions testamentàries, poden respondre a la pietat dels fidels; però com assenyala Bonnassie, es fa difícil atribuir a una concentració de pietat el fet que la major part de les donacions d'aquesta classe obtingudes pel monestir de San Cugat del Vallès en temps de l'abat Odó es localitzessin a Sant Boi i Sant Feliu de Llobregat.[104]

En teoria la precària finalitza per haver passat el temps del contracte (una o dues vides) o per decisió d'una de les parts. Tanmateix, la indeterminació de temps la converteix fàcilment en hereditària, per acabar confonent-la amb l'emfiteusi. En realitat, la paraula precària surt poques vegades a la documentació: s'ha de rastrejar a través de donacions de per vida o per dues vides[105] i, de forma més confusa, sobretot quan es tracta de masos, a través d'expressions com *ubi stat* o *qui tenet*.[106]

[103] García de Valdeavellano (1968: 249). Aquest tipus de contracte s'estipula només amb entitats eclesiàstiques per fer creïble la ficció de la donació.

[104] Bonnassie (1975: 208). Que per regla general es tractava de vendes (o de liquidacions de deutes) queda clar en una «donació» en favor de l'església de Sant Miguel de Barcelona, en la qual aquesta és anomenada compradora, en tractar dels límits de la terra obtinguda. En aquest mateix sentit és simptomàtic que els béns donats limitin sovint amb terres de l'adquirent (Feliu, 1976: 61).

[105] El 997 el bisbe Aeci cedí als esposos Teudiscle i Guinidilda i a un fill seu (per dues vides per tant) l'anomenat «solar de Baldomar», al Penedès, amb condicions que d'una banda semblen molt dures (però desconeixem l'extensió del predi cedit) i per una altra prefiguren clarament l'emfiteusi. Els esposos s'obliguen a pagar com a entrada cinc *numos* d'or i tres *modis* entre blat i ordi, a posar en conreu el territori, a edificar una casa i a pagar cada any com a *parata* un porc, tretze fogasses, dos sesters de vi i dos de *cibaria* (gra per als cavalls?); els precaristes queden sotmesos a la senyoria de la seu i, si Teudiscle morís, la seva esposa no es podria tornar a casar sense permís del senyor, sota pena de perdre la concessió (Fàbrega, 1995, doc. 319).

[106] Encara que *ubi stat* sembla més aviat relacionat amb l'obligació de permanència (*stantes*, *manentes*) i per tant amb la servitud, i *qui tenet*, *ubi habitat* o la simple menció *manso de* tendirien a indicar un conreador lliure, fa la impressió de que totes aquestes expressions eren usades sovint com a sinònimes.

La situació dels precaristes era comparable a la dels conreadors d'alous aliens, però les relacions d'explotació podien ser molt més variades: les prestacions a satisfer, que reben sovint el nom de *servitium*, poden anar des d'un parell de gallines, una mica de diner o un anyell,[107] fins a un gravós conjunt de prestacions de tota mena;[108] entre les obligacions hi ha gairebé sempre la *tasca*, que segons Stouff era la prestació indicativa de la subjecció a la propietat eminent i el reconeixement de la senyoria dominical del donant.[109] Si la concessió no era directament a un conreador, sinó a un «empresari», aquest simplement s'introduïa en la cadena rendista; el cas més ben conegut és el del levita Guillem, a qui la seu de Vic cedí de per vida les seves possessions a la marca de la Segarra.[110]

Una variable important de la *precaria data* era el contracte de *complantatio*; de fet es tracta del tipus de precària més favorable al conreador, atès que aquest obtenia la propietat de la meitat de la terra.[111] El beneficiari havia de plantar la vinya a càrrec seu; els fruits obtinguts durant els cinc (més tard set) primers anys[112] es partien per meitats entre l'amo de la terra i el plantador, excepte un any, en qual el plantador es podia reservar tota la collita. Passat aquest temps, es feien dues parts de la terra, de les quals l'una quedava en propietat del concedent i l'altra en mans del complantador.[113] El primer cas de *complantatio* documentat a Catalunya és de l'any 900, per bé que les mencions són escasses fins a la segona meitat del segle X (Junyent, 1980, doc. 30); a partir de mitjan segle XI les condicions comencen a ser cada cop menys favorables per al complantador, que ja no rebia la meitat de la terra en propietat, sinó el domini útil de tota ella

[107] «servitium solido I et parilio I de capones»; «Cum ipso servicio cordario uno»; «servicium solido uno et medio» (Fàbrega, 1995, doc. 75, 76 i 177) els dos primers són de l'any 964 i el darrer de 989.

[108] «Solidata una de cera (...) servicium (...) per singulos annos tascha de iamdicto alode et oblias, costa et fogazas duas et pullos duos et cera una de dinarios V et a Natale Domini perna una et fogazas duas» (Udina Martorell, 1951, doc. 121); també les condicions de la cessió ja citada del solar de Baldomar.

[109] Stouff (1987: 47); any 997: «donent servicium ipsa tascha cum gallina una et fogacia una» (Junyent, 1980, doc. 615); any 960: «nullum alium senioraticum non teneatis» (Fàbrega, 1995, doc. 58).

[110] Abadal (1962: 238-239); un altre exemple a Font i Rius (1991).

[111] Els mateixos contractes *ad plantandum* per a les vinyes es troben a Lleó (Sánchez-Albornoz, 1986: 108). Sobre la consideració de la *complantatio* catalana com a precària, Gibert (1953: 744) i Bonnassie (1975: 230-231).

[112] Això sembla indicar que la vinya es plantava en filades amples, entre les que es conreaven cereals o llegums, atès que en aquest espai de temps no es podia esperar cap fruit dels ceps.

[113] «Ego Mirone que vocant Lobeto, tibi Aurundina et filiis tuis (...) dedi vobis (...) terras meas propias ad complantandum vineas per precaria (...) quod eas plantare et advineare fecissetis, sicut et fecistis. Et fecissem vobis ex inde cartam legitimam de omnem ipsa medietatem per vestram laborem et plantationem, sicuti et facio» (Fábrega, 1995, doc. 113) any 975.

a canvi de pagar el delme i una quarta part de la collita: la *complantatio* tendeix a convertir-se en emfiteusi (Feliu, 1992*b*: 220-221).

La *complantatio* ha estat considerada com una forma d'accés a la propietat per part de pagesos amb més capacitat de treball que terra; potser de vegades era així[114] però sovint l'aportació de treball i capital que requeria la *complantatio* només podia ser aportada per membres del grup dominant: així veiem aparèixer com a complantadors personatges de la categoria del jutge Oruç (Baucells *et al.*, 2006, doc. 217), document de l'any 1014.

Com s'ha indicat, tant la precària com la *complantatio* evolucionaren cap a l'emfiteusi o tendiren a confondre's amb aquesta. Encara que l'emfiteusi plena no apareix fins a la segona meitat del segle XI (Carreras Candi, 1909-1910),[115] fora ja de l'etapa que estudiem, els seus elements constitutius, el cens, l'escissió de la propietat en eminent i útil i el pagament d'una entrada es troben en diversos contractes des de bastant abans: la donació, ja citada, del «solar de Baldomar», al Penedès, l'any 997, comporta el pagament d'una entrada, l'obligació de construir una casa, prestacions censals, el reconeixement de la senyoria i el retorn de la terra a la seu en cas que fos abandonada, per bé que la concessió fos només per dues vides. Una altra donació del bisbe de Barcelona Guadall, el 1033, a un sacerdot, comporta la posada en conreu del territori i la construcció d'una casa, a canvi només del pagament del delme i del reconeixement de la senyoria, però indica que el beneficiari podia disposar d'aquests béns per venda o testament.[116] També el contracte agrari del monestir de Sant Cugat de 1040 implica duració indefinida, obligació de construir una casa, pagament d'entrada i cens al quart; per bé que Bonnassie, que publicà el document, no ho indiqui, reuneix les característiques bàsiques de l'emfiteusi (Bonnassie, 1966).

Els precaristes eren conreadors lliures, però ja hem vist com sovint el contracte comportava la submissió a la senyoria dominical o a la protecció del senyor. Existien els conreadors absolutament lliures, els conreadors alodials? La resposta tradicional és que no només existien, sinó que ho eren la major part dels pagesos catalans de l'època, que l'alou pagès era la forma més estesa de possessió de la terra a l'Alta Edat Mitjana, encara que ja des del segle X aquest alou pagès es veiés rosegat per l'endeutament, les donacions pietoses, les condemnes judicials i la pura violència dels poderosos (Bonnassie, 1975: 206-207; Salrach, 1987: 207; 1991*a*: 205). Ja hem discutit aquesta qüestió en tractar de l'alou.

Allò que interessa destacar ara és que els canvis en la propietat alodial no afectaven la majoria dels pagesos conreadors; la situació d'aquests sembla que

[114] Però no en el cas, que Bonnassie considera paradigmàtic, de la família de Vives de Provençals, que formava clarament part del grup dominant, eren *domini* (Bonnassie, 1964; Feliu, 1991: 98).

[115] Carreras Candi (1909-1910).

[116] Baucells *et al.* (2006: doc. 497).

en conjunt sofrí una evolució doble i a la vegada reductora de les diferents situacions anteriors, evolució que tanmateix cap al 1035 estava encara en les seves primeres fases: d'una banda, cap a la propietat de la terra, com a mínim cap al domini útil de la terra; de l'altra cap a una major subjecció a l'arbitrarietat senyorial. Les antigues distincions personals entre esclaus, serfs o conreadors lliures tendiren a disminuir (algunes obligacions desaparegueren, unes altres es generalitzaren), però no fins al punt de constituir una pagesia homogènia (Cuadrada, 1988: 513-516). Per l'altra banda, queda la discussió de si les imposicions senyorials eren realment noves o es trobaven celades abans sota els conceptes més aviat indefinits de *servitium*, *oblias*, *parata*, etcètera:[117] les *inlicitas occasiones* o exigències senyorials arbitràries apareixen ja en alguns diplomes carolingis.[118]

[117] En el document de Sanaüja que Bonnassie (1975: 575-576) utilitza com a demostració de la imposició i la duresa de la senyoria banal, l'única cosa nova és la reserva de caça, que, d'altra banda, no se sol esmentar a Catalunya entre els drets senyorials (Feliu, 1991: 100-102).

[118] Abadal (1926-1950, II: 106 i 68-73), dels anys 836 i 878 respectivament; Monsalvatje (1891, ap. XXI) de l'any 867.